

tidskrift för
RÄTTSSOCI
SOCIOLOGI

Aster Akalu
En aspekt på rättsantropologisk metod

Sven-Axel Månsson
Kärlek och kulturkonflikt

Cs. Varga
From Legal Customs to Legal Folkways

Per Stjernquist
Socialpolitik och jämlikhet

VOL 2 1985 NR 1

REDAKTÖR

Antoinette Hetzler

ANSVARIG UTGIVARE

Per Stjernquist

REDAKTIONSRÅD

Bengt Abrahamsson, Sthlm	Ulf Himmelstrand, Uppsala
Agnete Weis Bentzen, Kbhvn	Thomas Mathiesen, Oslo
Anna Christensen, Lund	Carl-Martin Roos, Sthlm
Jørgen Dalberg-Larsen, Århus	Åke Saldeen, Uppsala
Göran Grosskopf, Lund	Göran Skogh, Lund

REDAKTIONSSEKRETERARE

Kjell E. Eriksson

ADRESS

Bredgatan 4, S-222 21 LUND. Tel 046/10 88 10

PRENUMERATION

Pris per volym om fyra häften; för enskilda SEK 100:-,
för institutioner, bibliotek etc SEK 140:-. Inbetalas på postgiro
6 96 88-0, Tidskrift för Rättsociologi.

LÖSNUMMER

SEK 40:- inkl. moms.

ANNONSERING

Annonspriser meddelas av redaktionssekreteraren,
tel 046/ 10 88 13

PRODUKTION

Sättning UN-sats, Lund
Tryck Wallin & Dalholm Boktryckeri AB, Lund 1985

COPYRIGHT

Tidskrift för Rättsociologi samt resp artikelförfattare

TIDSKRIFTEN UTGES MED STÖD FRÅN

HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

Innehåll

Inledning	2
En aspekt på rättsantropologisk metod <i>Aster Akalu</i>	5
Kärlek och kulturkonflikt <i>Sven-Axel Månsson</i>	15
From Legal Customs to Legal Folkways <i>Cs. Varga</i>	39
Socialpolitik och jämlikhet <i>Per Stjernquist</i>	49
Inpasset Hydén och kausalanalysen <i>Göran Hermerén och Tore Nilstun</i>	59
Kausalsamband men inte kausalanalys <i>Håkan Hydén</i>	63
Recension Katherine S. Newman <i>Law and Economic Organization</i>	67
Aktuell information	69

Inledning

Sociologi är vetenskapen om människans sociala organisering och beteende. /.../ Rättssociologi är den gren av sociologin som studerar det "rättsliga" beteendet, dvs med en speciell aspekt av social organisering och ett slags socialt beteende som enligt gängse synsätt lämpar sig för avskilda studier. Rättsantropologi... är endast ett annat namn för rättssociologi. Det finns inga egentliga skäl för rättsantropologi att existera som en självständig disciplin. Att den de facto ändå gör det kan bara förstås utifrån historiska förutsättningar och inte utifrån vetenskapliga hänsyn. /.../ Den historiska åtskillnaden mellan dessa två ämnen håller nu på att undanröjas under trycket av den växande insikten att de två vetenskapliga traditionerna i princip är oskiljbara såväl vad gäller forskningsobjekt som metod.

Dessa rader av den amerikanske, i Holland verksamme, professorn i rättsantropologi J. Griffiths kompletterades i uppsatsen "Anthropology of Law in the Netherlands in the 1970s" med en fotnot där han konstaterar att ett bättre namn för rättssociologi/rättsantropologi vore "sociology of social control", med varierande grad av "rättslighet" som en nyckel, inte som en gränsdragande variabel.

Vi delar i stort sett Griffiths' uppfattning i denna fråga, men vi inser liksom han att åtminstone namnförslaget är väl sent påtänkt. I stället ägnar vi oss åt att försöka integrera rättssociologi och rättsantropologi. I detta nummer, det första i den andra årgången, blir rättsantropologi ett genomgående tema, för att i kommande nummer bli ett regelbundet återkommande inslag i tidskriften. Vi har bl a ett halvt löfte från professor Griffiths om en artikel.

Aster Akalu, rättsantropologisk forskare vid Rättssociologiska institutionen i Lund inleder numret med en diskussion om en central aspekt på rättsantropologisk metod. Hur kan vi förstå andra kultursystem? Vilka referenser har vi när vi för fram tolkningar av andra samhällen och samhällstyper? Har vi verkligen förstått? Eller har vi ställt fel frågor och fått fel svar, på grund av oförmåga att frigöra oss från vår egen kulturella och

samhälleliga tillhörighet? Genom analys av en rad empiriska och teoretiska rättsantropologiska arbeten försöker Akalu ringa in problemen och finna svar på viktiga metodfrågor.

Behovet av och bristen på rättsantropologisk forskning blir särskilt uppenbar vid s k kulturkonflikter, som uppstår mellan invandrare och medborgarna i ett invandrarland - som t ex Sverige. Anpassning till ett nytt regelsystem och nya styrningsformer sker ju inte automatiskt; i stället är det en lång och ofta problemfylld process. Rättsantropologin försöker förklara skillnader i attityder och normativt beteende och kan med dessa kunskaper bidra till att göra mötet mellan två eller flera kulturer mer smidigt. Lundasociologen Sven-Axel Månsson rapporterar om en undersökning av invandarmäns reaktioner på Sverige och framför allt på den svenska kvinnan och sexualiteten - myter, förväntningar och verklighet.

Månssons forskning pekar entydigt på behovet av ökade kunskaper om andra kulturers normer och värderingar, för att på så sätt kunna förstå var problemen uppstår och om möjligt öka samhällets beredskap för att klara av de problem som uppstår.

Czsaba Varga är en ungersk rättssociolog som länge intresserat sig för de antropologiska aspekterna av sitt ämne. I ett samhälle där den formella rätten är den enda gällande rätt och den högsta rättvisa har det varit svårt att integrera samhällets rättsliga förflutna. Vargas huvudfråga gäller det han kallar "legal folkways" - ett slags folkligt rättssystem - om detta existerat och existerar oberoende av statliga manövrer, och om det i så fall fungerar som en rättskälla för folket, vid sidan om den skrivna lagen i socialistrepubliken. I sin artikel diskuterar Varga dessa frågor; han ger begreppsdefinitioner och gör gränsdragningar, och avslutar artikeln med en förutsägelse vars huvudlinje är det informella folkliga rättssystemets uppgående i det offentliga rättssystemet. De avvikande beteenden som idag är vanligt förekommande, mutor och korrupktion, och som legitimeras med hänvisning till "legal folkways" kommer så småningom att försvinna.

Vi finner Vargas frågeställningar mycket intressanta och vi hoppas kunna återkomma med ytterligare bidrag i denna fråga i senare nummer.

Utanför temat för detta nummer ligger Per Stjernquists artikel om socialpolitik och jämlikhet. Artikeln utgörs av några reflexioner med anledning av Antoinette Hetzlers bok *Rättens roll i socialpolitiken*. Stjernquist argumenterar för en ny syn på social-

politiken som förutom det rent materiella perspektivet också inkluderar effekterna på jämlikheten mellan samhällsmedborgarna, så som den påverkas av förändrat individuellt välstånd.

En aspekt på rättsantropologisk metod

Aster Akalu

Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet

En aspekt på rättsantropologin i allmänhet och på dess väsentliga egenskaper är att vi, genom att gå tillbaka till de enklaste och ursprungligaste strukturerna, får ett perspektiv på vårt moderna samhälle och en bas från vilken vi kan utvärdera dess konsekvenser för oss.

Rättsantropologin sysslade ursprungligen bara med förindustriella stam-grupper, så som socialantropologin vanligtvis gjort. Så är det inte längre. Antropologiska metoder används nu även i studiet av människor i moderna samhällen, i studiet av vanliga människors liv och hur de påverkas av normer och samhälleliga ingripanden.

Antropologiska metoder karaktäriseras av sin orientering mot fallstudier av aktivitetsskapande processer och växelverkan inom relativt små grupper. Det anses inte tillräckligt att beskriva mänskligt handlande genom statistiska översikter. I forskning av detta slag blir viktig information förbisedd på grund av bristande kunskap om den studerade processen, eller också blir den utelämnad eftersom den inte kan beläggas med strikt objektiva fynd. Speciellt psykiska fenomen förbises. Detta gäller: Hur olika aktörsgrupper ser på sina problemsituationer, och på vilket sätt de väljer lösningar på problemen.

För att kunna förklara aktivitetsskapande processer i sin helhet måste forskaren gå de individer han/hon studerar in på livet. Man måste skaffa sig erfarenhet inom deras verksamhetsområden och om nödvändigt leva bland dem i deras dagliga liv och arbeta och utsätta sig själv för händelser som de själva dagligen möter. Sålunda kommer intensiva fallstudiemetoder att framstå som det adekvata medlet att uppnå en djupare förståelse för vad som händer i relationen mellan människor.

Ett annat karaktäristiskt drag inom rättsantropologin är att den inte begränsar sig till undersökningar av rättsliga fenomen. "Lag" är en västerländsk uppfattning som ger uttryck för västerländska värderingar och uppfattningar. När man studerar icke-västerländska samhällen är det nödvändigt att anlägga ett bredare, mera allmänt perspektiv. Dessutom är det metodiskt fördelaktigt att se juridiska fenomen i relation till besläktade element. Av dessa skäl inriktar sig rättsantropologin på normativa begrepp i allmänhet och på beteenden sammanlänkade med dem.

Hur lagar används och hur lagar påverkar människors liv kan man endast förstå genom att studera de sociala situationer i dess helhet, i vilka juridiska och liknande normativa arrangemang är involverade. Det skulle enligt min åsikt vara rättsantropologins uppgift att koncentrera sig på studiet av sådana situationer för vilken den är speciellt lämpad genom sin grundläggande orientering mot fallstudier.

Jag tror emellertid att vi ska ställa oss frågan: Existerar några samhällsgrupper i något samhälle som överhuvudtaget inte använder rättsliga former? Och i så fall: I vilka situationer återfinns de? Svar på denna fråga kan kanske på ett bättre sätt markera rättens roll i samhället än direkta undersökningar av funktioner av olika rättsliga former.

I fortsättningen ska jag begränsa mig till diskussionen kring metodikproblem inom rättsantropologin och inom socialantropologin i allmänhet, av det skälet att jag, och förhoppningsvis många antropologer med mig, tror att det finns ett behov att diskutera just detta. Låt oss ta ett exempel från J.F. Holleman ("Trouble-Cases and Trouble-Less Cases in the Study of Customary Law and Legal Reform", i *Law & Society Review* 1973) Han påpekar: "Vad jag själv lärde av denna intervju och "trouble-case" gick långt bortom äganderättens domäner. Det viktigaste var varningen att jag som västerlänning skulle finna det svårt att formulera bestämda rättsregler som adekvat skulle kunna spegla inhemska normer, som verkligen styr lösningen av tvister där de anses relevanta."

Men ett sådant påstående är, även om det är av stor principiell betydelse, ansett som kritik av andras arbeten och kan ge en riktig vägledning för hur ett fältarbete bör utföras.

Min avsikt i den här diskussionen är inte att föra fram nya metoder, utan att visa på redan kända metoder som tyvärr har

förbisetts av många tidigare och senare antropologer. Fram till nittonhundratalet saknade antropologiska arbeten empiriska fältstudier. Långsiktiga empiriska fältstudier introducerades bl a av Bronislaw Malinowski, en berömd etnograf som vistades hos trobrianderna ett flertal år under första världskriget. Han sammanfattade resultaten av sina studier i ett flertal verk varav ett behandlar den sociala strukturen (*Crime and Custom in Savage Society*, 1926). De sudanesiska nuerna studerades av den engelske antropologen E.E. Evans-Pritchard som vistades hos dem i två omgångar 1930 och 1936 under tillsammans ett år. Han redogjorde för sina iakttagelser i flera böcker. En av dem beskriver särskilt den sociala strukturen i nuersamhällen (*The Nuer, a Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*, 1940). Ett påtagligt framsteg inom rättsantropologin kom med *The Cheyenne Way* (1941) av Karl N. Llewellyn och E. Adamson Hoebel. Författarna vistades hos cheyennerna sommaren 1935 och Hoebel ensam sommaren 1936.

Här skall jag inte enbart nämna olika rättsantropologiska fältstudier utan diskutera den centrala synpunkten att en antropolog för att kunna lära av främmande folk måste ha levat sig in i förutsättningarna för deras levnadssätt och synsätt. Man måste se deras situation inifrån men samtidigt ha en viss distans för att fördomsfritt kunna se vad som utspelar sig inom folket.

Det är inte alltid en forskare ger en så utförlig redogörelse för sina forskningsmetoder som E.E. Evans-Pritchard. Han anlände till neuerland på en lastbil som transporterade hans sex tjänare samt tält, födoämnen och andra nödvändiga artiklar. Han slog upp sitt tält i närheten av nuernas läger. Från början var nuerna fientligt inställda mot honom eftersom de kort förut blivit slutgiltigt underkuvade av kolonialmakten. "Ni gör råder mot oss men ändå säger ni att vi inte får lov att göra råder mot Dinkas", yttrade de ofta och "ni besegrade oss med gevär och vi hade bara spjut, hade vi haft gevär hade vi jagat bort er." De vägrade att svara på hans frågor. När han kom tillbaka 1936 och hade lärt sig deras språk gick det bättre. De kom till hans tält och svarade på frågor mot belöning. Han samlade sålunda information genom att observera dem och intervju dem. Han märkte själv att han fick felaktig och missledande information men hur ofta detta skedde är omöjligt att säga. Han noterade ibland att nuerna sade "vi ljög igår men vi ska tala om sanningen idag."

Om Malinovskis sätt att utföra sina studier i fält får vi inte veta så värst mycket. Han vistades länge hos trobrianderna men han

bodde hela tiden för sig själv i sitt tält. Eftersom tältet slogs upp mitt i byn kunde han följa allt som hände där.

För att studera ett främmande folk behöver man inte bara studera det främmande folkets språk utan man måste kunna leva med dem som en av dem för att kunna förstå varför de gör som de gör. Samtidigt behöver man ha en viss distans för att kunna bedöma situationen bättre och se vad de inte ser. Det blir inte bättre om man anlitar en infödd informatör eftersom han har samma sätt att tänka och resonera om saker och ting som de andra, det är inte lätt för honom att bedöma informationen sakligt utan känslomässigt engagemang. Dessutom vill han göra intryck på dem som anses vara utomstående och kanske försöka ge en annorlunda bild av det samhälle han lever i. I ett kommande arbete (*Beyond Morals, Experiences, Living the Life of Ethiopian Nuer*) ger jag ett konkret exempel på hur svårt det kan vara för en infödd administratör (trots att han hade en viss utbildning) att kunna acceptera ursprungliga förhållanden i sin stam och hur han försökt ändra på det hela. Detta ger oss en bild av hur viktigt det är att vi inte bör dela vårt ansvar med en eller flera informatörer utan att vi själva lever oss in i problemet utan mellanhänder.

Beattie (*Other Culture, Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology*, 1980) har anmärkt att arbetsdelning inte kan fritaga socialantropologen från hans förpliktelse att se det samhälle och den kultur som han studerar i sin helhet. Jag håller med Beattie om vad han säger, att undersökaren fullt ut måste delta i det studerade samhällets vardagsliv, leva i det och lära känna dess medlemmar som människor, så nära som möjligt på jämlika villkor. På det här sättet, säger han, kan man förstå vad människor *verkligen tänker* och hur de *verkligen agerar*, något som inte alltid är detsamma som vad de *säger att de tänker och agerar* när de blir tillfrågade.

Brian Hugh MacDarmot (*The Scared Spear, The Story of the Nuer Tribe of Ethiopia*, 1971) ifrågasätter en del av noggrannheten i E.E Evans-Pritchards resultat eftersom denne vid ett sammanträffande tycktes bli förvånad över MacDarmots fråga om han hade dansat med nuer eller ätit med dem. "Man kan inte hjälpa att det intrycket dröjer sig kvar att han utfört mycket av sin forskning genom en serie av intervjuer, genomförda i hans tält."

MacDarmot och hans guide Thomas försökte få kontakt med nuerna genom tecken och symboler och genom att anlita en

infödd som talade mycket litet engelska. Det visade sig att den metoden inte kunde ge MacDarmot vad han behövde för att kunna skriva om dem. "Om jag någonsin ska kunna lära känna nuerfolket riktigt skulle jag behöva komma tillbaka på ett nytt besök." Han gick igenom en snabb, elementär utbildning i medicin i England och åkte tillbaka till nuerna med medicinsk utrustning och en tolk som talade bättre engelska än den förste.

MacDarmot säger att man kan komma närmare folket och det problemområde man vill studera om man lever med folket och deltar i deras dagliga liv men kommunicerar med dem enbart med hjälp av tecken och symboler. Man kan då tänka sig att forskaren ser, observerar och ställer frågor och försöker påverka svarens innehåll genom att argumentera med den som tolkar. Problemet är hur pass man kan lita på de svar man får med hjälp av tolken och hur mycket utbildning och erfarenhet i fältarbete tolken måste ha för att kunna diskutera hypotetiska frågor. Detta för oss tillbaka till Beatties synpunkt att i forskarens studier får inte ingå arbetsfördelning utan han måste vara med i all diskussion med folket och ha en komplett kontroll över den person som hjälper honom att samla information. Även om jag är kritisk till att ha en annan person som samlar information är jag övertygad om att Beatties metod är mer användbar än den föregående. Man kan naturligtvis säga att om forskaren själv skall direktinsamla all information så kan han endast få full kontakt med sitt eget kön och kanske sin egen åldersgrupp. Men under mitt arbete hos nuerna kunde jag utan svårighet förflytta mig från den ena gruppen till den andra, och jag upplevde inte att jag saknade en medhjälpare. Jag tror att många forskare håller med mig om att man har en känsla av att en informatör inte kan ge en riktig och samlad bild av det samhälle man studerar och att det heller inte är bra om man är tvungen att komplettera det man saknar genom att argumentera med honom.

Llewellyn och Hoebel är inte av den åsikten att man behöver kunna språket och själv vara deltagande observatör, utan vad som krävs enligt dem är noggrannhet i analysen av fallstudier. "The trouble-case study" är enligt Llewellyn och Hoebel, om mycket noggrant använd och analyserad, den säkraste vägen att upptäcka rättsliga normer. Den avslöjar det mesta, inte bara effekten av gamla normer och skapandet av nya, utan också trycket från kulturen i övrigt belyses klart i konflikternas hetta.

William Twining (i *Law and Society Review*, "Law and Anthro-

pology: A Case Study in inter-disciplinary Collaboration", 1973) är kritisk mot Llewellyn och Hoebel och säger att de var mer intresserade av processen hur konflikter handläggs än av sociala normer. De var tvungna att lita på muntliga berättelser om hur händelser som hade hänt många år tidigare under förhållanden där gränslinjen mellan historia och myt är mycket fin. Dessutom var rättsfallen i bästa fall bara fragmentariska och antydande och kunde därför inte ge underlag för pålitliga slutsatser.

Problemet med fallstudiemetoden är enligt J.F. Holleman (*Law and Society Review*, 1973) att konflikter i icke-litterata samhällen omspanner mycket annat än tillämpningen av en enda regel. Detta betyder att även om tvistens huvudfokus skulle vara en viss regels innehåll spelar tillfälliga faktorer en avgörande roll och kan leda till en utgång som inte är i strikt överensstämmelse med regeln.

Gluckman (*Law and Society Review*, "Limitations of the Case-Method in the Study of Tribal Law", 1973) försöker visa begränsningen med fallstudiemetoden hos Llewellyn och Hoebel. Begränsningen i deras metod ligger, enligt Gluckman, däri att "för att förstå vad rätt var, är och blir, måste man förstå vad rätt gjorde och gör och för att förstå vad rätt gjorde och gör, måste man förstå vad rätt var, är och blir." Detta, säger han, tar en utanför de snäva ramarna för själva tvisten. Man kan inte ens registrera vad rätt är utan att registrera vad rätt gör. För detta måste man också känna till det sociala sammanhanget och den sociala kontexten.

Hittills har jag fört en diskussion om de metodiska svårigheter en antropolog har; om man inte tänker sig för kommer man att få problem med sin fältstudie. För att klarlägga min ståndpunkt vill jag citera Beattie som jag anser är den ende som på ett mer djupgående sätt diskuterar problemen som sammanhänger med antropologiska fältstudier.

John Beattie är en brittisk antropolog som utförde fältstudier i Bunyoro, ett kungarike i västra Uganda. Fastän han inte gav en fullständig redogörelse för sin studie i Bunyoro visade han på de svårigheter en europeisk antropolog kan möta ute på fältet. Han säger att européer för det mesta uppfattas som regeringstjänstemän eller missionärer. Sålunda kan en europé som säger sig vara ingetdera mycket väl bli misstänkt för att dölja sin verkliga identitet. Därför måste han bevisa sig vara annorlunda. Från

erfarenheten av fältstudien i Bunyoro ger Beattie följande redogörelse:

”Jag kupade och odlade med mina egna händer en liten åker med sötpotatis. Mina ansträngningar, som resulterade i blåsor i händerna och inte mycket mer, sågs först med uttalat hån av mina grannar. Men vilken avsikt jag än hade, stod det snart klart för dem att jag inte passade in i någon förutfattad europeisk kategori och snart blev jag överöst av erbjudanden om hjälp, vilka jag tacksamt tog emot.”

Trots detta försök gav han följande anmärkning:

”Ingen utländsk antropolog kan någonsin bli helt assimilerad i en annan kultur och kan aldrig bli helt en och oskiljaktig från det folk han studerar, och det är inte heller önskvärt. Att vara främmande är en viktig tillgång: ofta talar människor friare med en utomstående, så länge han inte är alltför utomstående.”

Den mest intressanta punkten är att Beattie gav stort utrymme åt frågan vilka begrepp antropologen bör använda när han studerar andra kulturer än sin egen.

I den här frågan sa han

”att grava missuppfattningar har uppstått och fortsätter att uppstå eftersom människor har försökt att förstå andra, obekanta samhällens institutioner med kända och självklara kategorier i sina egna kulturer. Ju större skillnaderna är mellan samhällena, och ju mindre fullständig den redan uppnådda kontakten är dem emellan, desto större är faran för allvarliga missförstånd.”

För att undvika missförstånd gav han följande rekommendationer:

”Ett viktigt socialantropologiskt bidrag har varit att visa att sociala och kulturella institutioner hos samhällen, avlägsna från våra egna, måste förstås, om de nu överhuvudtaget ska förstås, genom de gällande uppfattningar och värderingar som finns i dessa samhällen och inte bara i våra termer.

Detta slags förståelse är endast möjlig om undersökaren flyttar, vanligtvis både bokstavligt och bildligt, ut ur sin egen kultur och in i en främmande, som han önskar förstå, och lär sig den nya kulturen såsom han skulle lära sig ett nytt språk. (I själva verket är ofta fältantropologens första uppgift att behärska ett främmande språk.)

Observatören måste leva bland och tillsammans med

det folk han studerar. Det är inte tillräckligt att bo på ett bekvämt hotell eller liknande och att endast besöka dem några få timmar om dagen eller mer sällan. Visst kan en del göras på detta sätt. Man kan t ex lära sig mycket om ett samhälles moral och juridiska regler och om andra tydliga aspekter av dess kultur genom "set-interviews" med utvalda individer eller grupper. Men att bedriva antropologiska studier på detta sätt kan bara tala om för utfrågaren vad folk tror händer eller ska hända (eller kanske bara vad de vill få honom att tro händer). Det kan inte tala om för honom vad som verkligen händer hur de sociala och kulturella institutionerna i samhället passar ihop i ett arbetsmönster."

För fältarbetets praktiska utförande är det av vikt att avgöra om studien, som Beattie insett, ska formos efter västerländska eller institutionella begrepp eller efter uppfattningarna i de studerade samhällena. Med detta fortsätter vi till den berömda tvisten mellan Gluckman och Bohannan.

Bohannan (*Justice and Judgment among the Tiv*, 1957) vistades hos Tivfolket i centrala Nigeria under sammanlagt 26 månader åren 1949-1953. Studien utfördes med hjälp av infödda assistenter. Bohannan påpekar själv att han bibehöll sina amerikanska levandsvanor. Resultatet av studien publicerades år 1957. Bohannan vill beskriva hur Tivfolket själva uppfattade vad som hände vid deras domstolar. Han försökte därför frigöra sig från västerländska begrepp och tankeätt. I varje fall gäller detta juridiska begrepp och tänkeätt, när det gäller sociologiska termer är han inte lika konsekvent. Att hans beskrivning ofta verkar oklar och motsägelsefull beror emellertid inte bara på en oförmåga att helt frigöra sig från sin västerländska bakgrund. Tivfolkets egna uppfattningar kan ha varit påverkade av den brittiska kolonialadministrationen, och dess tankeätt kan därigenom ha blandats upp med europeiska inslag.

Gluckman (*The Judicial Process among the Barotse of Northern Rhodesia*, 1955) vistades i Barotseland 30 månader under åren 1940-1947. Under denna tid följde han ett stort antal domstolsprocesser och upptecknade parternas anföranden, vittnesmålen, korsförhören och de olika domarnas vota. En infödd assistent upptecknade andra mål.

I motsats till Bohannan anser Gluckman att man kan beskriva de infödda domarnas sätt att tänka genom att använda europeiska juridiska begrepp och principer. Den metod han förespråkar tycks vara att först försöka förstå dem i deras egna

termer och sedan översätta till närmast jämförliga engelska begrepp och principer. Därigenom menar han sig vinna inte endast en jämförelse i detalj med europeisk rätt utan också en framtagning av problem som man eljest inte kommit att tänka på.

Enligt Gluckman har hans studie av Barotsedomstolarna avslöjat drag som är gemensamma för all primitiv rätt och man kan finna liknande processer inte bara i andra afrikanska stater utan också i samhällen utan politiska institutioner. En blick på förhållandena hos trobriander och nuer är tillräcklig för att visa hur farligt det är att generalisera på detta sätt.

Vilka av de båda metoderna är att föredraga, Bohannans eller Gluckmans? Det beror givetvis på vad man är ute efter. Bohannan söker efter olikheter med de västerländska rättsordningarna, Gluckman efter likheter. Båda har det gemensamt att de är präglade av sin västerländska bakgrund med dess inbyggda självklara förutsättningar. Det här spelar kanske inte lika stor roll när man talar om Tiv- och Barotsefolken som när man diskuterar mer ursprungliga folk. Detta beror på det faktum att de förra lever på en nivå där formaliserade domstolar är en del av den sociala strukturen och att dessa domstolar har organiserats och även i andra hänseenden influerats av den europeiska kolonialmakten.

Men svårigheter uppstår när en framstående vetenskapsman som Gluckman förespråkar att hans studie är giltig även för samhällen som inte är på samma nivå som Barotsefolket.

I motsats till hans eget arbete menar Gluckman att Llewellyn och Hoebels bok bygger på "fact-sceptics" och "rule-sceptics" och är inriktad mest på att förbättra de angloamerikanska rättsförhållandena. Han menar att denna metod inte kan användas för jämförande ändamål, som han anser vara viktigt. Därför tycker han att rättsantropologer inte bör utgå från mot-sättningar inom modern rättsvetenskap utan lära sig genom egen erfarenhet på fältet.

Men vad han inte säger är att rättsantropologer måste se upp så att de inte följer traditionella spår, oavsett vilka, utan att de kritiskt granskar gängse metoder för att inte själva hamna i samma svårigheter som diskuterades ovan.

Man kan inte komma ifrån att viktiga arbeten gjorts inom socialantropologin och även inom rättsantropologin, men man måste också påpeka deras brister som jag har försökt visa i den

här artikeln. Som jag redogjort för ovan kan man säga att de flesta antropologer inte tycks lägga vikten på att närma sig problemen inifrån utan håller sig för det mesta på avstånd och litar litet för mycket på egna tolkningar. Detta gör det svårt för forskaren att få en korrekt bild av det samhälle han studerar.

Kärlek och kulturkonflikt

Sven-Axel Månsson

Socialhögskolan, Lunds universitet

Jag skall i denna artikel behandla olika aspekter av invandrar-
mäns möte med svensk sex- och samlevnadskultur. Studien
bygger på s k djupintervjuer med 20 män från olika kulturer
(främst sydeuropéer, latinamerikaner och araber). I fokus för
framställningen står vissa konfliktteman, som i olika hög grad
kan sägas ha präglat männens upplevelser av detta möte.

Jag har försökt tolka innebörden och konsekvenserna av
dessa konflikter med utgångspunkt från det jag fått veta om
männens sexuella fostran i den egna kulturen. Det första steget i
arbetet har med andra ord bestått i ett försök till beskrivning och
analys av de föreställningar om könsroller och sexualitet som
männen burit med sig hemifrån till det nya landet. Det
teoretiska grundantagandet som väglett mig i arbetet har varit
den tidiga socialisationens fundamentala betydelse för indi-
videns sociala och personliga identitet i vuxen ålder, och särskilt
den tidiga sexuella socialisationens betydelse för utformningen
av den vuxnes könsidentitet.

Socialisationen är emellertid ingen avslutad process. Den är
livslång och ständigt pågående i den meningen att det gäller för
individerna att upprätthålla den identitet som byggts upp.

I mitt speciella sammanhang har således frågan hela tiden
varit hur den diskontinuitet - det avbrott - som flyttningen från
en kultur till en annan innebär har påverkat männen i under-
sökningen i fråga om deras uppfattning om sig själva som män i
allmänhet och i fråga om deras uppfattning om sin sexuella
identitet i synnerhet.

För att belysa detta har jag i undersökningens andra steg

främst tagit fasta på männens konkreta erfarenheter av och reaktioner på mötet med sexuella mönster i Sverige i allmänhet och den svenska kvinnan i synnerhet.

Angreppssätt

När jag har analyserat männens berättelser har jag gjort ett strategiskt val i fråga om angreppssätt, dvs analysarbetet och textframställningen har i första hand tagit sikte på att åskådliggöra vissa gemensamma drag och kännetecknen i männens erfarenheter och reaktioner. Detta betyder att jag i liten utsträckning har ägnat mig åt att belysa de tänkbara signifikanta skillnaderna mellan olika grupper av invandrare, dvs jag har lämnat det kulturellt särpräglade åt sidan. Konsekvenserna av detta är att jag långt ifrån har kunnat göra rättvisa åt den mångfald kulturella särdrag som präglar männen i min undersökning.

Att sätta likheterna i första rummet (och därigenom försumma skillnaderna) har alltså med arbetsmetoden att göra, och innebär inte att jag för ett ögonblick föreställer mig att det går att betrakta invandrarna i Sverige som en enhetlig massa.

Metoden har vidare inneburit en viss slagsida i valet av åskådningsexempel, dvs jag har ofta valt exempel från berättelser som *på ett tydligt sätt* illustrerar konflikter i relationen mellan den svenska kvinnan och den utländske mannen. Det är alltså inte särskilt överraskande att de flesta av mina exempel (intervju-citat) har hämtats från intervjuer med män vars kulturella bakgrund avviker markant från den svenska. Detta är ett inte ovanligt tillvägagångssätt inom sociologin, nämligen att forskaren genom att studera de mest utpräglade fallen försöker komma åt de mekanismer som ligger inbäddade i de "vanliga", mindre utpräglade fallen och som kan vara svåra att upptäcka.

Likheter och skillnader

Varje kultur har sina egna mer eller mindre särpräglade mönster för sexuella värden och handlingar. Utgångspunkten för varje specifik social ordning på detta område har varit att sexualiteten har uppfattats som en otyglad och hotande naturkraft. Utmärkande för sexualkulturella föreskrifter har varit att de

handlat om inskränkningar och tabuiseringar av denna kraft. I ett historiskt perspektiv har således dessa föreskrifter och medföljande sanktioner varierat emellan kulturer.

I intervjuerna med männen i min undersökning kan man spåra olika inslag av sådana kulturbestämda kontrollmönster. Männerna från Sydeuropa, Latinamerika och arabländerna tycks ha det gemensamt att de växt upp i samhällen som på ett mer eller mindre strikt sätt har hållit könen åtskilda under den sexuella socialisationen. De nordeuropeiska männen däremot – inklusive svenska män (i medelåldern och däröver) – har erfarenheter av en ordning som riktat sina inskränkningar mot själva sexualiteten. Grundelementen i denna ordning har varit avhållsamhet och sexualfientlighet.

Trots dessa skillnader har det utmärkande gemensamma draget för båda dessa mönster varit att män och kvinnor drabbats olika. Kvinnorna har varit underkastade en strängare könsmoralisk disciplin än männen, vilket har gått hand i hand med en utbredd dubbelmoral för männen. Ett uttryck för denna dubbelmoral har varit unga pojkars påbjudna rätt att göra vissa sexuella erfarenheter så snart de uppnått köns mogen ålder. Men även mäns sexualitet har inskränkts och skuldbelagts. Bakom de kulturella olikheterna finns en utbredd samstämmighet på flera punkter i männens berättelser. Deras bakgrund har präglats av en starkt restriktiv hållning till sexualitet. Ämnet har omgivits med tystnad av de äldre och av skolan. Den viktigaste källan till kunskap har ofta varit andra pojkar, jämnåriga eller äldre. Det är alltså i en värld utan kvinnor som pojkarna har gjort sina första erfarenheter och skaffat sig sina första – och kanske mest grundläggande – föreställningar om sexualiteten, både sin egen och kvinnornas. Ofta har det kvinnliga könet hägrat i fjärran som objekt för drömmar och fantasier och som en grogrund för mytbildning.

Kanske är samstämmigheten i berättelserna ägnad att förvåna, detta att kulturskillnaderna (med olika exotiska inslag) ofta endast utgör en ridå, bakom vilken det på flera punkter går att urskilja väsentliga likheter med hänsyn till mäns tidiga (och senare) erfarenheter och upplevelser av kvinnor och sexualitet. En sådan likhet är det påtagliga draget av manlig självprövning som förknippas med den första sexuella upplevelsen och den därmed sammanhängande rädslan för att misslyckas – ett drag som genomsyrar hela den patriarkaliskt präglade sexualkulturen i alla länder. Det mest centrala är här inte den sexuella

upplevelsen i termer av ömsesidigt möte med en person av motsatt kön, utan erfarenheten får sin speciella betydelse genom att den utgör en bekräftelse på att pojken tagit steget över till manslivet och till gemenskapen med andra män, den viktigaste gemenskapen i alla patriarkaliska samhällen.

En annan sådan likhet är synen på kvinnan. En konsekvens av den manliga sexuella inläringen är att mannen utvecklar en opersonlig sexualitet, där alla kvinnor – modern undantagen – är möjliga och lovliga. Denna "generaliserade" kvinna är ett sexuell objekt, inte en individ. Hon är ett redskap som män använder för att bekräfta sin manlighet inför andra män. Det är också hon som får bära skammen för att hon utgör en reservoar för mannens sexuella längtan och behov av självbekräftelse. Hon motsvarar inte de högt ställda förväntningarna på "moderlighet" och "renhet" som förknippas med kvinnans roll i familjen. Denna klivna kvinnobild – den aggressiva horan och den självförsakande modern – förefaller vara ett nästan universellt tema. De skillnader som vi bl a kan spåra i männens berättelser betyder bara att dess uttrycksformer kan variera med de olika kulturhistoriska villkor som gäller i olika länder.

Det kan t ex å ena sidan handla om att man från samhällets sida mer eller mindre öppet deklarerar att man har en moral för pojkar och en moral för flickor. Pojkarnas beteende förklaras och legitimeras med att deras blod är vilt och hetsigt eller att deras sexualdrift är starkare än flickors. Och att man har bordeller för att männen inte skall avledas från sina sociala, ekonomiska och religiösa plikter. Det kan å andra sidan handla om att samhället i utvecklingens, jämlikhetens och humanismens namn öppet tar avstånd från sådana påtagliga "orättvisor", att man efter en lång kamp mot "det inhumana arvet och alla grymheter i moralens namn" (Liljeström 1979:II) formulerar en officiell ideologi om jämställdhet mellan könen, som i Sverige. Det betyder inte att den senare ordningen – trots avsevärda vinster, för att tala med Rita Liljeström – i grunden skiljer sig från den förra, utan bara att "skuggan av ett historiskt mansvälde vilar tung över våra sexuella kulturmönster oavsett var vi härstammar ifrån" (Liljeström 1979:9). Trots de påtagliga dragen av likhet, oavsett vilken kulturkrets männen i undersökningen kommer från, finns det ingen anledning att bagatellisera de kulturhistoriskt betingade skillnaderna mellan olika sexualkulturella mönster och de konflikter som dessa skillnader kan skapa.

Konfliktteman

Vilka konflikter har jag då valt att belysa?

Ett centralt tema är det som kan sammanfattas i den norska sociologen Harriet Holters begreppskonstellation:

familjens kollektivistiska grundprinciper kontra principen om frivillighet i sociala relationer.

Dessa principer avspeglar två helt olika kulturhistoriskt betingade förebilder för mänskliga relationer. Den förra principen har sina rötter i ett traditionellt värdesystem som ställer familjen (i utvidgad bemärkelse) i centrum för mellanmänskliga relationer. Dess bärande element är en familjeangelägenhet i strikt bemärkelse. Släkt-, vänskaps- och grannskapsförhållanden innebär ömsesidiga förpliktelser av avgörande betydelse över länge tidsrymder, ofta hela livet igenom. Den materiella grundvalen för detta värdesystem är det traditionella jordbrukssamhället. Trots omfattande ekonomiska och sociala förändringar i respektive land återfinns starka inslag av dessa familjeideal (eller förebilder för mänskliga relationer) i det kulturarv som många invandrare bär med sig till Sverige.

Familjens kollektivistiska bas – med sina rötter i feodalismen – står i ett spänningsförhållande till den princip om frivillighet i sociala relationer som växt fram tillsammans med kapitalismen som en ekonomisk nödvändighet och som har sina rötter i liberalismen. Liberalismen betonar individens frihet i förhållande till kollektivet, vilket innebär frihet från traditionella band och förpliktelser i personliga relationer. Denna "frivillighetsprincip" i sociala relationer har sin grund i olika aspekter av den kapitalistiska ekonomin.

Principen om frivillighet i sociala relationer består främst i att den enskilde tillåts följa egna känslor och sympatier i val av partner och sociala kontakter på ett sätt som var praktiskt taget okänt i det traditionella samhället. Den personliga rörlighet och det oberoende som rättfärdigas genom denna princip blir central vid etablerandet av mellanmänskliga relationer överhuvudtaget. En latinamerikansk man som hade iakttagit "svenskarnas" strävan att slå vakt om denna princip, uttrycker sig så här:

När man kommer till Sverige ser man ett mönster av mänskliga förhållanden, där varje människa först och främst försöker slå vakt om sitt personliga oberoende. Det

finns en tendens i detta samhälle, som innebär att människorna tar avstånd från att etablera beroendeförhållanden till andra. Ta detta enkla exempel: om jag ber om en cigarett av någon, så är det vanliga här att jag betalar för cigaretten. Eller ger tillbaka den. Det har i och för sig inget att göra med snålhet, tror jag. Det har mycket mer att göra med att man inte vill vara skyldig någon något.

I vår kultur är det precis tvärtom. Det är en kultur där allt handlar om att ta, att ge och att etablera dessa band. Det är just genom dessa band man överlever. Att ge idag, för att få imorgon. Och detta har, tror jag, mycket att göra med själva familjestrukturen. Det är fortfarande den stora familjen som dominerar relationerna i Latinamerika, även om det finns tecken på upplösningsprocesser. Familjen är egentligen livets kärna. Man överlever genom kontakterna inom familjen och mellan familjen och omvärlden. Dom band som upprättas där är livsviktiga och ofta livslånga.

Chilensk man, 31 år

Männens iakttagelser berör ett – som jag uppfattar det – väsentligt tema i konfrontationen mellan två olika kulturarv: strävan efter att etablera beroendeskäp kontra strävan efter oberoende, två olika förebilder för mellanmänskliga relationer, som i djupaste mening utgör den skärningspunkt i vilken upplevelser och åsikter om viktiga aspekter av att älska, leva tillsammans och ha familj bryts mot varandra.

Mina intervjupersoners kritiska synpunkter på "svenskt" umgänges- och samlevnadsmönster tar många gånger sitt avstamp i just denna skärningspunkt. Kritikens allmänna innebörd är ofta den att mellanmänskliga relationer i Sverige präglas av känslomässig utbytbarhet och brist på ansvar för "givna" förpliktelser. Som "bevis" anför man t ex att den svenska staten direkt uppmuntrar skilsmässor. En av männen pekade med förakt på 1973 års familjelag som framhåller äktenskapets karaktär av frivillig samlevnad mellan två självständiga individer. Flera andra framhöll den svenska familjens "uppenbara oförmåga" att uppfostra sina barn och ta hand om sina gamla. Varken barn eller gamla kan känna sig säkra på sin familj, osv. Listan på exempel kan göras längre. Andemeningen är dock densamma: i Sverige saknas familjekänsla, och därav bristen på solidaritet, gemenskap och ansvar för ömsesidiga förpliktelser. Staten har tagit över, inte som ett uttryck för solidaritet, utan som ett uttryck för familjens – och individens – maktlöshet.

Jag har här medvetet frammanat en bild av motsättningen mellan familjens kollektivistiska grundprinciper och det mo-

derna industrisamhällets behandling av familjemedlemmarna som individer och icke som familjemedlemmar. Det är denna motsättning som Harriet Holter talar om i sin analys av den nordeuropeiska familjens utveckling i olika faser från feodalismen till kapitalismen. Men det är också en bild som jag menar att man med fördel kan använda för att förstå vad invandraren i *vissa fall* står inför i den tidsmässigt mycket mer komprimerade migrationsprocessen.

Mötet mellan två individer med dessa olika bakgrunder och kulturarv utgör – åtminstone potentiellt – ett helt spänningsfält av konflikthanledningar.

På samlevnadsområdet

På samlevnadsområdet får konfrontationen mellan det "gamla" och det "nya" också en annan innebörd. Det traditionsstyrda kulturarvets hörnpelare är patriarkatet. Mötet med Sverige och den svenska kvinnan blir ett möte med delvis andra förebilder på detta område. Rollfördelningen mellan könen är avgjort mera diffus och könens sociala "rörelsefärer" överlappar varandra i högre grad än på motsvarande område i den egna kulturen.

Enligt det traditionella mönstret har kvinnan sina huvudsakliga kontakter med andra kvinnor inom den sfär av samhällslivet som motsvarar hennes funktioner och ansvarsuppgifter som kvinna. Inom denna ram har hon hög status och makt som kärlekskälla, uppfostrare och ansvarig för hushållet. Utanför denna ram har hon en mycket starkt begränsad rörelsefrihet eller ingen rörelsefrihet alls.

Den svenska kvinnan är van vid relativt sett större självständighet och rörelsefrihet över hela linjen. Hon rör sig tämligen fritt i arbetslivet, där hon dagligen interagerar med såväl män som kvinnor. Hon har rörelsefrihet också på andra områden. Tillgången på preventivmedel ger henne möjlighet att själv bestämma över sin reproduktiva kapacitet. Hennes rätt till rörelsefrihet understryks dessutom av en *officiell* ideologi om jämlikhet.

Detta betyder inte att den kollektiva mansdominansen är bruten i Sverige. Svenska män övervakar och begränsar alltjämt sina kvinnors rörelsefrihet. I den bemärkelsen kvarstår det gamla mönster, rotat som det är i patriarkatets anspråk på mäns rätt att "äga" kvinnor (Liljeström 1979:11).

Men icke desto mindre är skillnaderna viktiga, därför att de uppenbarligen är tillräckliga för att skapa konflikter och svårigheter. Ett av de mest laddade områdena i fråga om kvinnors rörelsefrihet är sexualiteten. Mäns förmåga att kontrollera och dominera sexuella förhållanden till det motsatta könet är kanske det viktigaste beviset på manlighet i alla kulturer. De flesta männen i min undersökning härstammar från samhällen där kvinnornas sexuella rörelsefrihet är starkt begränsad som ett resultat av mäns kontroll över kvinnors sexuella "renhet" och fruktsamhet samt över de äktenskapliga allianserna.

Olika sätt att mötas

Men konfrontationen handlar inte bara om detta, utan också om olika sätt att mötas. I fokus för mitt intresse står här olikartade kulturspecifika signalsystem. Jag har i annat sammanhang gett flera exempel på hur de metoder och strategier för att erövra kvinnor som männen fått lära sig i hemlandet ofta rimmar dåligt med de förutsättningar som gäller i det nya landet. "Man blir en människa utan signaler", sade en av männen. Männen upptäcker att de saknar ett socialt fungerande "tolkningsschema" och att hela deras känslomässiga mönster är förankrat i andra traditioner. I mötet med den svenska kvinnan tvingas männen under långa perioder att använda andra, ofta osofistikerade och känslomässigt otillfredsställande metoder för att initiera och upprätthålla en relation med en svensk kvinna.

Till detta kommer språksvårigheterna. Halvspråkiga erövringsförsök gör ingen succé. Det tar tid innan mannen lär sig svenska så bra att han kan föra ett tillfredsställande samtal. Så länge han inte förstår språket kan det vara svårt att "avläsa" kvinnans tillgänglighet. En latinamerikansk man med intellektuell bakgrund menade att "språkförlusten" också innebar förlusten av den främsta möjligheten att dominera kvinnan:

Det där med språket är ett stort problem. För att kunna utveckla en betydelsefull relation. . . men inte bara betydelsefull, utan också dominerande. . . Någoting som är väldigt viktigt hos latinamerikanska män. . . Jag tror att latinamerikanska män har mycket svårt för att acceptera ett riktigt jämlikt förhållande med en kvinna. Olika män har olika dominansmekanismer, . . . Dom som har en intellektuell bakgrund, brukar dominera genom sitt intellekt. Så är det i Latinamerika. Så när man kommer hit

tvingas man till en omdefinition av sina dominansmekanismer. Här tvingas man att dominera i kraft av sina fysiska företräden. För det första blir man betraktad som ett objekt, som ett konstigt objekt. Och för det andra, i och med att man inte behärskar språket, kan man inte utveckla sin intellektuella dominans. Man kan inte heller få något intellektuellt utbyte. Så hela förhållandet, för mig i alla fall, är väldigt begränsande, kastrerande och otillfredsställande. Och då uppträder den känsla som jag tror är mycket, mycket spridd bland latinamerikanska män, att man längtar efter den latinamerikanska kvinnan. Detta gäller både för intellektuella och för icke intellektuella. Här uppstår också en slags mytbildning. Man längtar efter ett slags mytologiskt ideal. För i den relationen får man sin roll entydigt bekräftad och erkänd. Och man kan spela sin roll fullt ut. Man får också det känslomässiga gensvar som man förväntar sig. Men inte bara det. Hela det symboliska planet förändras.

I vår kultur brukar man t ex utveckla en stor del av dom sexuella kontakterna via vissa klart definierade symboliska handlingar: att se på någon på ett speciellt sätt, att ge och ta emot vissa responser. Det finns ett helt signalsystem som bygger på vår kultur och som inte alls fungerar här. För dom flesta går det ju till så att man börjar att använda det system som man känner till, det latinamerikanska. Antingen får man inget svar alls av den svenska kvinnan eller så får man ett svar som man inte alls hade förväntat sig. Och som inte stämmer med mitt eller vårt tolkningsschema. Så hela systemet kollapsar och *man blir en människa utan signaler*.

Att inte behärska språket är alltså mycket mer än att inte förstå ordens semantiska betydelse. Det är detsamma som att sakna ett socialt fungerande "tolkningsschema". Man upptäcker, som mannen säger, att hela ens känslomässiga mönster är förankrat i andra traditioner.

Mytbildning

Mannen talar i citatet ovan om en mytbildning som handlar om att man i sin längtan efter det man lämnat bakom sig tenderar att konstruera ett slags mytologiskt ideal, en överdriven drömbild av kvinnan i den egna kulturen, om hennes överlägsenhet i förhållande till den svenska kvinnan, osv.

Det finns också en annan slags mytbildning, nämligen den som på olika sätt kan tänkas påverka och förvränga parternas förhållande till varandra i ett *blandförhållande*. De destruktiva

effekterna av den mytbildningen drabbar uppenbarligen hårdast i början av vistelsen i det nya landet.

En del män som kommer till Sverige har en period i början då de testar den omtalade svenska sexuella friheten. Ofta handlar det om att männen bär med sig till Sverige en föreställning om den svenska kvinnans sexuella lättillgänglighet. Hur de har fått denna bild varierar.

Män som kommer till Sverige från länder med förhållandevis lång tradition av emigration kan ha fått dessa "kunskaper" av hemvändande landsmän. Låt mig citera ett stycke ur en av berättelserna i den kurdiske författaren Mahmut Baksis bok *Hasan Aga*. Berättelsen är uppdiknad, men författarens syfte är att ge en bild av hur det skulle kunna gå till när den hemvändande arbetsemigranten sprider falska föreställningar om paradiset på jorden, Sverige:

Han sa att han arbetade på en Volvofabrik. Ja, i och för sig kan man knappast säga att jag arbetar, sa han. Det är de automatiska maskinerna som gör jobbet. Jag bara sitter och tittar och vaktar. Maskinerna sköter allt.

Finns det ett Paradis på jorden, sa Hasan Aga till oss, så är det Sverige. Där är ingen rik och ingen fattig. Där har alla människor samma möjligheter och lever samma slags liv. Och ni skulle se de svenska flickorna, sa han. De är helgalna efter oss. Man får inte promenera i fred på gatorna för dem. De tänder på svarthåriga.

Han berättade också för oss om att kvinnorna betalade pengar för att få ligga med män. I Sverige är det tvärtom mot i Turkiet, sa han. Här får vi betala kvinnorna, men där betalar kvinnorna oss. Jag känner flera invandrare som lever på kvinnor. De behöver inte jobba, bara älska.

Och sedan visade Hasan Aga oss veckotidningar fyllda av nakna kvinnor. Tror ni mig inte, sa han, så kan jag bevisa det. Titta här, sa han och pekade på alla bilderna. Flickorna är helgalna, de jagar män. De går nakna på stan till och med.

Hasan Agas berättelser om de svenska kvinnorna väckte stort intresse. Särskilt de unga ogifta männen och de som inte längre var nöjda med sina fruar började tänka på Sverige. Den ekonomiska sidan började plötsligt komma i andra hand. (Baksi 1979:95-96.)

Som författaren antyder på andra ställen i sin berättelse har denna mytspridning som främsta funktion att ge den hemvändande mannen status i bybornas ögon. Bybornas omdöme måste bli att mannen gjorde rätt som utvandrade. Även om de flesta byborna inte "sväljer" den fantastiska bilden av "paradi-

set" Sverige sår den uppenbarligen ett frö som finner grogrund i ett samhälle, där sexualiteten är hårt reglerad både för kvinnor och män. Mytbildningen i berättelsen har två huvudinslag. Det ena är att sexualiteten är fullständigt fri i Sverige, dvs kvinnorna är lättillgängliga och det är bara för mannen att ta för sig. Det andra inslaget är att svenska kvinnor "tänder på svarthåriga", dvs den svenska kvinnan tänder på utlänningar. Det är med andra ord själva egenskapen att vara utlänning i förening med vissa fysiska företräden - t ex att vara svarthårig (vilket gäller för de flesta sydlänningar) - som utgör själva "inträdesbiljetten" till det sexuella paradiset.

Med i det kulturella bagaget från hemlandet finns ofta en starkt kluven kvinnobild. Denna kommer också att prägla inställningen till den svenska kvinnan. Mytbildningen om henne i hemlandet har framhävt den sexuellt lössläppta eller rentav "horaktiga" sidan av hennes karaktär. Denna bild förstärks av vissa inslag i den svenska samhällsbilden som mannen på olika sätt konfronteras med i samband med immigrationen: det öppna kommersiella utbudet av pornografi, den fria tillgången på preventivmedel och aborter, sexualundervisningen i skolan, osv. Isolerad som han ofta är i början, eller hänvisad till den egna gruppen, saknar mannen kunskap och därmed förmåga att rätt bedöma det nya landets samhällsstruktur och kulturella drag. I den egna gruppen fortsätter ofta myterna och de falska föreställningarna att florerat. Från sina landsmän får han kanske höra "vilda" historier om vidlyftiga sexuella erövringar. Det är förstas mest framgångarna som det talas om, sexuella misslyckanden ger inga pluspoäng i den manliga gemenskapen.

Han har inte någon egentlig anledning att tvivla på sanningshalten i det han hör, t ex detta att svenska kvinnor "tänder på utlänningar". Att det mycket väl kan förhålla sig så ser han ju varje dag på gatorna: svenska kvinnor som promenerar arm i arm med utländska män, sak samma på restauranger, barer eller dansställen. Det är först när han börjar göra sina egna erfarenheter som bilden blir mer komplicerad.

Flera av männens berättelser visar tydligt hur verkligheten på ett ganska brutalt sätt så att säga korrigerar myterna om den svenska kvinnans lättillgänglighet.

En kärna av sanning

Jag analyserar också den "kärna av sanning" som finns i myterna. *Vissa* mäns erfarenheter av möten med svenska kvinnor utgör med stor sannolikhet just denna kärna av sanning.

Den bild vi får av dessa mäns möten med svenska kvinnor är en annorlunda bild. Utgångspunkten är att en del utländska män har ett antal snabba, tillfälliga sexuella kontakter med svenska kvinnor, kontakter som till stor del sker inom en viss, begränsad sfär av det sociala livet. Det handlar med andra ord ofta om avskalade och anonyma fall av "uppragning" på restauranger och diskotek under kvällens eller nattens timmar. Varken männen eller kvinnorna är emellertid tillfälliga besökare i nattlivet. Istället rör det sig om män och kvinnor som kontinuerligt vistas i dessa miljöer, antingen därför att de saknar stabil förankring i andra miljöer eller därför att de finns där i kraft av sitt arbete (som servitör, diskare, städare osv), kanske ofta på grund av en kombination av båda. I en del fall handlar det uppenbarligen om människor som befinner sig i marginalen av ett sk normalt samhällsliv. Det är inte svårt att föreställa sig hur det ur detta mönster kan utkristalliseras stereotypa uppfattningar om såväl svenska kvinnor som utländska män, uppfattningar och föreställningar som så småningom kommer att överföras till och appliceras på grupperna i sin helhet. När det gäller utlänningars föreställningar om svenska kvinnor, kopplas skeendena i dessa sammanhang som jag tidigare nämnt ihop med andra "promiskuösa" tendenser i det svenska samhället, t ex den kommersiella exploateringen av kvinnan som könsobjekt men också med sådana till synes motsatta företeelser som sexualupplysningen i skolan och den fria tillgången till p-medel och aborter. Alltihop samverkar till att "göda" en mytologisk och stereotyp uppfattning om den svenska sexualmoralen i allmänhet och den svenska kvinnans sexualvanor i synnerhet.

Även i det moment av mytbildningen som rör svenska kvinnors speciella dragning till utlänningar finns en kärna av sanning. Vissa av männen redogjorde för upplevelser och erfarenheter som tyder på att de ibland betraktas och utnyttjas som sexualobjekt av vissa svenska kvinnor, dvs den primära grunden för kvinnans sexuella val av mannen är hans speciella "utlänningstecken" såsom hårfärg, sätt att röra sig samt andra mer svårdefinierbara kännetecken som är kopplade till en traditionell maskulin framtoning. Det kan inte uteslutas att förkla-

ringen till att *vissa* kvinnor väljer utländska män (här kan det ibland i det enskilda fallet förekomma en viss "fixering" vid män från ett speciellt land) står att söka i bristande självkänsla, kompensationsbehov eller i andra hittills utforskade psyko-sexuella behov hos kvinnan.

Med all säkerhet är denna förklaring *otillräcklig* för att förstå de flesta andra kvinnors dragning till utländska män. Det krävs förmodligen andra förklaringar som på ett mer nyanserat sätt tar hänsyn till de ofta komplexa motiv som ligger bakom valet av partner i varje enskilt fall. Mitt material – som ju främst speglar invandarmännen – tillåter för övrigt inte någon fördjupad diskussion på denna punkt.

Instrumentella behov

Att vissa invandarmän väljer att inleda sådana förbindelser kan åtminstone ibland ha sin upprinnelse i vissa *instrumentella behov*, antingen i samband med att de på detta sätt söker säkra en familjeanknytning i hopp om att få stanna i Sverige, eller i samband med besvärliga sociala eller personliga problem, varigenom männen utnyttjar denna sin speciella ställning till att manipulera kvinnan i syfte att uppnå olika fördelar som på ett eller annat sätt underlättar för honom att överleva i Sverige. Det bör framhållas att när det gäller männen i min undersökning var det endast i något enstaka fall som jag kunde se tecken på detta senare mönster.

En grekisk psykolog berättade för mig hur vissa utländska män tenderar att utveckla detta utnyttjande till någonting som närmast kan karaktäriseras som en livsstil. De överdriver sina "utlänningsskännetecken", de visar upp och gör ett nummer av sitt utlänningsskap i syfte att erövra svenska flickor.

Vad är det då för stereotyp den svenska kvinnan reagerar på? Den grekiske psykologen: "En man med en traditionell kvinnosyn, auktoritär i varierande grad, samtidigt uppvaktande, känslös och svartsjuk". Denna stereotyp ikläds vissa yttre kännetecken och karaktärsdrag, som på ett entydigt och eftertryckligt sätt framhäver den manliga sexuella kraften. Den grekiske psykologen igen: "Det är män som är låsta i sina roller som män, riktiga karikatyrer av sig själva. . . med randig kostym, vit skjorta, lång lillfingernagel, guldkedjor, högklackade skor. . . Det är nästan en uniform. Precis som det finns uniformer för andra

yrkesgrupper, så finns det invandrarkarlar i uniform... Det finns svenska kvinnor som tycker detta är tilltalande".

Den greklandsfödde författaren Teodor Kallifatides gestaltar en sådan "stereotyp" i sin självbiografiska debutroman på svenska, *Utlänningar*.

Kostas uppträdde med en ny arrogans. Gick klädd i fina nya kläder och det syntes att han förfogade över mycket pengar. Det kunde inte vara hans lön...

Ett par gånger såg jag honom diskutera ganska livligt med några andra utlänningar som alla var klädda på samma nyrika sätt. Även ring hade han köpt som han bar på vänstra lillfingret så det syntes tydligt var gång han petade sig i nästan eller öronen. Det var en njutning att se honom dricka, hur han spände lillfingret i vädret och ringen glänste. När han var hemma talade han nästan enbart om flickor. Varken han eller den enbente hade några högre tankar om den svenska frigjordheten men detta hindrade dem inte från att dra full nytta av den. Den nya friheten hade blivit för mycket för dem. Här kunde man ligga med en gift kvinna och maken satt bredvid och applåderade som Kostas uttryckte saken. Hans egna moraliska principer och normer gällde inte längre. Utan dem var Kostas böjd att hamna i cynism gentemot det nya samhället som han varken kunde eller ville förstå. Det nya samhället gjorde det inte lättare för honom heller. Han kunde inte säkert formulera vad han kände men han visste att han inte var önskvärd. Då var det naturligt att ställa sig bredvid det nya livet, ta sina chanser, tjäna pengar och sedan en vacker dag sticka härifrån. (Kallifatides 1975:114)

Författarens porträtt av Kostas är i grunden en bild av en ensam och förvirrad människa, fångad i sin egen stereotyp. Förmodligen är många av de män som oupphörligt bemödar sig om att framhäva sin sexualitet inför kvinnor ensamma män. Det är män hos vilka det förmodligen finns en stark längtan efter att verkligen älska en kvinna, men som på grund av den störda emotionella struktur som fördomar och rasism byggt upp, är oförmögna att älska någon kvinna överhuvudtaget. Det är männens upplevelser av att vara förskjutna från samhället som inför dem själva rättfärdigar utnyttjandet av kvinnan, vilket möjliggörs genom hennes lättillgänglighet. Detta understryker i sin tur ytterligare det förakt de känner för henne som kvinna ur majoritetsbefolkningen. Men genom deras makt över henne följer de för sig själva den egna maktlösheten i samhället.

En av männen i undersökningen hade erfarenheter av ett liv som påminner om det mönster Kallifatides beskriver. När jag

träffade honom saknade han egen bostad. Han bodde för tillfället hos en äldre kvinna. Tillvaron hos henne betraktade han som en tillfällig vilopaus från det "jävla skitliv" han levde och som gick ut på att hålla sig flytande genom att "sälja sig" till olika kvinnor. "Skitlivet" hade pågått under en längre tid sedan han blivit frisläppt från ett fängelsestraff.

- Var är det vi befinner oss, vem är det som bor här?

- Det är min flickvän. . . kan man säga. Hon är den enda som har förstått mina problem och försökt hjälpa mig, så att jag inte skall drunkna.

- Hur träffade du henne?

- Jag träffade henne genom en kompis fru. Det är hennes mamma. . . och hon är ganska engagerad och försöker hjälpa mig, så att jag inte sjunker ännu djupare. Under tiden jag satt inne fick jag en massa tusen i restskatt, sedan har jag en massa andra skulder. Min ekonomi är totalt i botten. . . Dessutom skall jag betala underhåll för mina barn.

Ända tills jag fick komma hit var jag ute varenda kväll och sov hos olika tjejer. . . olika tjejer varenda natt. . . tills jag fick komma hit. Jag hade ingen bostad. Jag försökte skaffa jobb efter fängelset, men det gick inte. Alla visste ju allting om mig. Jag satt djupt nere i skiten . . .

- Var någonstans träffade du den här kvinnan?

- Hemma hos min kompis, på middag. Hon var där. Det är ju mamman till hans fru. Hon var där. . . och tyckte väl att jag var intressant. Och så blev det så. Jag hade ju inte mycket annat för mig. Det enda jag brukade göra var att springa på restauranger och diskotek och ragga brudar, så att jag skulle kunna fixa lite mat och husrum, något paket cigaretter. . . Ett jävla skitliv. . . Jag levde helt enkelt på att knulla med tjejer. Och jag började känna mig som en hora. Jag utnyttjade dom, dom utnyttjade mig. . . Men det var det enda sätt jag kunde överleva på.

Det gällde ju också att få ihop pengar, så att jag kunde komma in på krogen. . . en hundring eller så. Skitlivet krävde ju också pengar. Det var en ond cirkel.

Men så kom jag hit. Hon tyckte att jag skulle bo här. . . så det här har blivit min fasta adress, åtminstone just nu. Det finns inga garantier. Kanske får tanten för sig i morgon: Hördudu, nu tycker jag att du kan packa dina grejer och sticka. Vad gör jag då? Vart tar jag då vägen? Så för att gardera mig. . . du vet, jag har upplevt så mycket i den här "branschen" . . . så har jag skaffat mig ett rum i ett bostads-hotell. Det kostar åttahundra i månaden, det är dyrt, och jag har inte sovit där en enda natt. Men jag måste ha det därför att jag orkar inte med fler obehagliga överraskningar.

Alltihop känns jävligt förnedrande, men jag måste stå ut.

Jag tycker i alla fall att den svåraste tiden är förbi. För första gången på fyra år fick jag en chans häromdagen att skicka några hundralappar till mina ungar. . . Och jag har fortfarande inte tappat mitt mål. . . att avsluta mina studier, så att jag kan bli någonting här i livet.

Mannen har lång erfarenhet av "branschen", dvs som "professionell" kvinnojägare/förförare. Men nu är de gyllene åren förbi. Bilden av framgångarna har bleknat: kvar finns bara en trött och trasig existens som försöker sopa ihop resterna av gårdagslivet och på osäker grund ställa siktet mot ett bättre liv. Ibland, under samtalets gång, försjunker mannen i nostalgi över det förflutna, för mer än tio år sedan, då livet hade flyt och då kvinnorna var mer "tända" på utländska män. Men den tiden är förbi, för alla, menar han. I dag är det svårare: "Svenska tjejer har tröttnat på utländska killar. Det är inte lika spännande som det var förr. . . överhuvudtaget så har det blivit hårdare i samhället. . . eller så är det bara jag som blivit äldre".

Reaktionsmönster och anpassningsstrategier

Jag tänker avsluta framställningen med några funderingar kring hur männen reagerar på de konflikter de möter på sex- och samlevnadsområdet. Man kan grovt sett urskilja ett par olika mönster, som vart och ett speglar olika förhållningssätt eller - om man så vill - anpassningsstrategier.

Det chauvinistiska mönstret

Det första mönstret, som jag kallar det chauvinistiska mönstret, är grundat på en stark besvikelse över utgången av samlevnadsförhållandet med en svensk kvinna. Reaktionsbildningen på detta innebär en markant låsning vid de traditionella kulturella förebilderna från hemlandet. Detta innebär bl a en stark betoning av de traditionella familjeidealerna. "Ett samhälle som inte grundas på familjen är ett olyckligt samhälle", sade en av männen. "Det finns inga psykofarmaka som kan bota en sådan sjukdom." Denna inställning ackompanjeras ofta av nedsättande generella omdömen om svenska kvinnor i allmänhet och deras sexualmoral i synnerhet. Svenska kvinnor är inte "avsedda" att ingå äktenskap med, därtill är de alltför opålitliga. Däremot kan man ha tillfälliga sexuella relationer med dem.

Det är vidare varje mans solidariska skyldighet att varna sina söner och landsmän för att gå i samma "fälla" som de själva gjort.

Min beskrivning av detta reaktionsmönster är en medveten renodling av de drag som ingår i dess mest arketypiska variant. I praktiken är det förmodligen ganska få invandrarmän som exponerar en så pass "oförsonlig" hållning. De flesta är mer nyanserade. Här spelar sannolikt tidsfaktorn stor roll; ju närmare den aktuella händelsen (som utlöst reaktionen), desto högre grad av "oförsonlighet" i förhållningssättet.

Detta reaktionsmönster kan också beskrivas i termer av att den personligt upplevda konflikten omdefinieras till en gruppkonflikt - i det här fallet en konflikt mellan två kulturer. De fientliga tendenserna gentemot den dominerande gruppen, det kulturmönster som kvinnan företräder, tar över. Mannen ger med andra ord vad den amerikanske sociologen Stonequist (1937) skulle kalla en "nationalistisk" förklaring till konflikten, vilket innebär att invididen mer än någonsin identifierar sig med sin "tidigare" grupp och på ett "nationalistiskt" sätt håller fast vid denna.

Den starka reaktion som den nationalistiska lösningen är ett uttryck för utgör ofta slutprodukten av en längre process, som föregåtts av mer eller mindre ambitiösa assimileringsträvanden, dvs strävanden att låta sig införlivas i och bli accepterad av majoritetsgruppen. I detta fall handlar det om att männen upplevde att de "verkligen" hade försökt att anpassa sig till det som de uppfattade vara svenska förhållanden och svenska normer på samlevnadens område.

I praktiken kunde detta t ex betyda att männen upplevde sig ha brutit med den egna kulturens traditionella föreställningar om mannens roll i samlevnaden och familjelivet, föreställningar som säger att mannen har den högsta auktoriteten och att kvinnan är underordnad honom. Istället hade de försökt leva efter ett annat, mer demokratiskt mönster med jämlik arbetsfördelning och delat ansvar för barnen. Männen upplevde emellertid att detta hade varit en dålig lösning, speciellt när förhållandet hade råkat i kris. "En familj kan inte ha mer än en 'kapten'", sade en grekisk man.

I de flesta fall är detta förhållningssätt emellertid inte något "permanent" tillstånd. Det finns som sagt tecken i materialet som tyder på att åtminstone en del män efter en kortare eller längre tid överger denna "oförsonliga" hållning till förmån för

ett mer nyanserat synsätt, som ett led i en mer realitetsanpassad överlevnadsstrategi. Detta sker emellertid inte villkorslöst utan har självfallet att göra med mannens hela livssituation som invandrare. En sådan förändring förutsätter naturligtvis också att isoleringen i den egna gruppen bryts och att idealiseringen och mytologiseringen av det gamla kulturarvet upphör att vara styrande för inställningen till de kulturmönster som råder i mottagarlandet.

Det marginella mönstret

Det är bl a medvetenheten om behovet av en sådan förändring som utgör ett starkt och känslomässigt konfliktladdat inslag i den hållning som jag kallar det marginella reaktionsmönstret, det andra mest tydligt urskiljbara mönstret bland intervju-personerna. Detta mönster grundar sig på en i grunden ambivalent hållning till upplevda svårigheter och misslyckanden. I ena stunden uppfattar mannen det kulturmönster kvinnan företräder som negativt, samtidigt som han tenderar att i fantasin idealisera det egna kulturarvet. I nästa stund kan upplevelsen vara den motsatta. Det är detta som är marginalkonfliktens innebörd i vårt fall, dvs upplevelsen av att befinna sig mitt emellan två olika kulturmönster på sex- och samlevnadsområdet.

Männen gav uttryck för denna ambivalenta hållning på olika sätt. En del befann sig i ett mer eller mindre konstant tillstånd av förvirring och osäkerhet. Till förvirringen bidrog också tvetydigheten och oklarheten i de budskap som förmedlades av den svenska omgivningen. Det var inte så "enkelt" att man hade att anpassa sig till ett entydigt svenskt mönster på sexualitetens och samlevnadens område, ty ett sådant fanns inte. Den verklighet man mötte var full av oklarheter och ambivalenser.

Detta framgår bl a av följande samtal med en iransk man. I hans bakgrund finns det traditionella iranska mönstret, där en man skall vara försörjare, ha makt och status samt en stark och entydig sexuell identitet. Mot denna bakgrund känner mannen sig stundtals osäker och svag i sin "nya" roll som man, i vilken han försöker leva efter ett annat - och som han själv upplever det - mer demokratiskt mönster, med jämlik arbetsfördelning mellan makarna, delat ansvar för barnen samt med respekt för hustruns rätt till personlig och intellektuell utveckling. I vissa stunder kan han känna att han har förlorat någonting. Hans

förhållande till kvinnor har förändrats. Det har "avsexualiserats", och det skrämmer honom. Samtidigt får han en del positiva känslor, när han reflekterar över det nya som inträffat.

I min kultur är det viktigt att ha en entydig och stark manlig sexuell identitet, och i det perspektivet känner jag mig på något sätt väldigt svag här i Sverige.

- Hur då?

- När jag t ex går ut på stan med mina iranska och turkiska vänner, får jag en känsla av klivenhet. . . därför att dom upplever saker och ting helt annorlunda än jag. Någonstans är dom starkare och någonstans är jag starkare. Dom är starkare i den traditionella meningen, alltså dom är så oerhört chauvinistiska. Dom betonar väldigt mycket sin virila hållning, förstår du?

- Du har alltså tagit avstånd från den hållningen?

- Ja, det har jag.

- Medvetet?

- Ja, medvetet. Jag tycker mig ha upptäckt en annan slags manlighet, och jag har upplevt en frihet i att kunna ta avstånd från det där gamla. Jag tänker ofta att den där chauvinistiska hållningen egentligen var väldigt kränkande för min identitet som man. Det var en väldigt ofri och begränsande hållning. Idag kan jag göra saker som tidigare hade varit omöjliga och jag finner en viss njutning i det. Samtidigt kan det vara väldigt svårt ibland.

- Hur då?

- Ja, t ex detta att när vi kom hem hit idag, du och jag, så kunde jag inte erbjuda dig en ordentlig måltid. Min fru var inte hemma. Jag fick ställa mig vid diskbänken och ta hand om barnen. Jag kunde inte koncentrera mig på att ta hand om dig. Det kändes väldigt frustrerande. Och jag tror att många iranska män känner likadant. . . t ex när frun skall på kurs hit och dit, att man måste ställa upp på hennes villkor. Det är väldigt känsligt ibland.

Någonstans tycker jag att jag har förlorat någonting. Samtidigt finns det mycket gott i denna förändring. En positiv sak är att jag har fått ett mer avspänt förhållande till kvinnor, ett inslag av kamratlighet som jag inte kunde känna tidigare. Idag kan jag sitta och prata med en kvinna utan att tänka på det sexuella. Det är någonting jag njuter av, faktiskt. . . att ha kvinnliga *vänner*. Men bakom detta sitter dom gamla grejorna kvar. Man vill testa sin manlighet. Det är en oerhört fin känsla att liksom bara kunna ta en tjej och gå, förstår du? Men jag tror alltså att jag är inne i en anpassningsprocess, att jag försöker anpassa mig till ett nytt livsmönster. Samtidigt har jag svårt att få klarhet i vad detta är. Är det ett *svenskt* mönster? Ibland tror jag att det är det, fast ibland blir jag mycket tveksam. En del svenskar lever så här, andra gör det inte. Det har jag själv sett.

Han vet inte riktigt vad det är han håller på att anpassa sig till. Är det ett svenskt livsmönster? Både ja och nej. Hans svenska granne, som han berättar om längre fram i samtalet, har ett sätt att förhålla sig till sin hustru som har stora likheter med det traditionella mönster han känner igen från den egna kulturbakgrunden. "Och han representerar ju svenskheten, han också."

I jämförelse med sina politiskt medvetna landsmän känner han sig också annorlunda. De tycker inte att "könsrollsfrågan står på dagordningen, för dom är klassfrågan viktigast".

Den stora frågan för mannen är förmodligen inte *om* utan *hur* han skall anpassa sig till sin nya roll. Visserligen skulle det ibland kännas skönt "att få leva lyckligt omedveten om alltihop, att få gå tillbaka till det gamla". Men förändringen känns ändå på något sätt definitiv. Den ambivalens han känner uttrycker han mot slutet av samtalet med följande ord: "Politiskt och rationellt är behovet av en förändring bekräftat och riktigt, men emotionellt hänger det inte ihop".

En del andra män jag talade med uttryckte en medveten strävan att överbrygga den upplevda ambivalensen. På ett intellektuellt plan hade de redan "valt sida". De strävade efter att lämna det gamla mönstret bakom sig och tillgodogöra sig det som de såg som positivt i det nya. Samtidigt upplevde de – precis som den iranske mannen – att de på ett känslomässigt plan hade svårt att "frigöra" sig från vissa grundläggande mönster i den egna kulturbakgrunden.

Några av männen beskrev det som pågick inom dem som en kamp mellan rationella och emotionella krafter. Man insåg med andra ord själv på ett intellektuellt plan hur starkt präglad man var av vissa grundläggande mönster i den egna kulturen, mönster som man insåg vikten av att bearbeta eller rentav göra upp med för att bättre kunna överleva under de nya och annorlunda villkor som man ställdes inför i Sverige. Å andra sidan insåg man sina "känslomässiga begränsningar", särskilt i konfliktsituationer då motsättningarna mellan olika förebilder ställdes på sin spets. Då hade man, som en latinamerikansk man uttryckte det, "svårt att avlasta sig de förtryckande aspekterna av det gamla arvet". Samme man beskrev sig själv och många av sina landsmän som "manschauvinister i kris", dvs man upplevde att man befann sig i ett konfliktladdat tillstånd av förändring, där de "gamla" mansidealen inte hade någon bärkraft, samtidigt som man inte i egentlig mening hade förmågan att tillägna sig nya förebilder.

Samtidigt som marginalsymtomen alltså kan försätta individen i svåra kristillstånd, kan deras uppträdande också innebära att individen är på väg mot en konstruktiv förändring av sin livssituation. Hur utfallet blir beror på så mycket. Är man ung och stark, som en chilensk man uttryckte det, och inte så rotad i det gamla, har man kanske lättare för att överbrygga konflikten och sätta en ny startpunkt för sitt liv. Men frågan är om inte de livsvillkor som individen möter i det nya samhället är minst lika viktiga för utgången som immigranternas personliga förutsättningar och biografiska omständigheter. Vi måste alltså fråga oss: hur ser de livsvillkor ut som delas av de flesta människor i det nya samhället? Utan att gå in i detalj kan man säga att det samhälle invandrarna kommer till är ett samhälle som präglas av *rotlöshet* och *snabba förändringar*, inte minst på familjens, könsrollernas och sexualitetens område. Värdbefolkningen förefaller inte själv särskilt klar över, eller i vissa avseenden ens förtrogen med, de nya mönster för mellanmännsliga relationer som håller på att växa fram. Stor osäkerhet råder, vilket självfallet ökar invandrarnas osäkerhet i en situation, där de själva har förlorat rötterna.

Det finns en officiell ideologi om jämlikhet mellan könen, samtidigt står det klart att männen i allt väsentligt fortfarande har kontrollen över både arbetet och ekonomin. Och även om mycket av det sociala livet kretsar kring eller är anpassat till familjen, företer familjen som samhällsinstitution starka tecken på upplösning; individernas självständighet i förhållande till familjen betonas och uppmuntras, rollfördelningen mellan man och kvinna är flytande och oklar, osv. Sexualmoralen är också diffus, gammalt och nytt flyter ihop. Olika förebilder står mot varandra. Å ena sidan bedriver staten obligatorisk sexualundervisning för barn och ungdomar, med utgångspunkt i saklighet och med målsättningen att verka för en jämställd sexualsyn mellan män och kvinnor. Å andra sidan förekommer ett omfattande utbud av kommersiell sexualitet som exploaterar en ojämlig sexualsyn och framställer kvinnan som renodlat sexualobjekt, osv.

Vad vi här har beskrivit är två slags ambivalens som korsar varandra i invandrarnas möte med det nya landet, *dels* individens egen upplevelse av att stå mitt emellan två mönster, det egna (det gamla) som han är på väg ifrån och det nya som han drivs mot eller vill tillhöra, *dels* det svenska samhällets motsägelsefulla budskap i olika avseenden.

Avslutande kommentar

Jag har här till sist diskuterat männens olika reaktioner på konflikter i blandförhållanden. Det har handlat om mönster eller typreaktioner. Verkligheten i det individuella fallet är dock ofta långt mer komplicerad än vad dessa mönster anger. Det föreligger inte heller några vattentäta skott mellan de olika typerna. En person kan genomleva flera av dessa under sin vistelsetid i det nya landet.

Jag har också bara mycket ytligt berört den viktiga frågan om vad det är som bestämmer olika reaktioner, dvs varför tenderar vissa personer att visa upp ett mönster och andra ett annat. Här kan man tänka sig en rad faktorer som inverkar i olika hög grad: ålder, kulturavstånd, utbildnings- och klasskillnader, vistelse-längd samt mottagandet i det nya landet. Analysen har i det tidigare främst tagit fasta på kulturskillnadernas betydelse. Tendenserna i detta sista avsnitt är dock att män från olika länder, som i kulturellt avseende ligger ungefär lika långt från Sverige, reagerar helt olika på skillnaderna. Jag tycker mig istället kunna urskilja olika "medvetenhetsnivåer" hos männen, dvs olika grader av medvetenhet om de svårigheter och begränsningar som kulturskillnader kan skapa. I materialet finns i detta avseende en stark spännvidd – oavsett kulturskillnader – mellan å ena sidan män med en "oförsonlig" chauvinistisk hållning och å andra sidan män som på ett medvetet plan – trots att motsägelsefulla krafter härjar inom dem – strävar efter en integrering, en sammansmältning av det gamla och det nya. Sannolikt kan man i en del fall härleda dessa skillnader i männens medvetenhetsnivå till skillnader i t ex klass- och/eller utbildningsbakgrund. Denna hypotes finner visst stöd i materialet. Detta är emellertid för litet för att tillåta en närmare analys av denna och andra hypoteser om ovannämnda bakgrunds-faktorerens betydelse. En sådan analys – om den utförs i framtiden – skall kunna ge en mer precis kunskapsbild.

En annan sak som bör framhållas har att göra med min inriktning på männens *problem*. Jag har i den här studien varit angelägen om att lyfta fram problem och konflikter i männens möte med svenska kvinnor och svensk sexualkultur. Detta är den viktigaste orsaken till att det berikande och utvecklingsbara, som också har funnits, relativt sällan kommer fram i berättelserna. Materialet visar emellertid tydligt att olika män har olika förutsättningar och – om man så vill – olika förmåga att

handskas med de problem som de möter. Detta innebär att den "problemfyllda" bilden kan nyanseras. Möjligen skulle man kunna tala om att såväl "riskkategorier" som "resursstarka kategorier" av invandarmän kan särskiljas, vilket borde kunna utgöra en väsentlig utgångspunkt för vidare forskning och för ett fortsatt upplysningsarbete bland invandrarna.

Dessutom bör det till sist framhållas att invandarmännens problematik på väsentliga punkter är densamma som för infödda män. Svenska män "lider" också av identitets- och marginalitetsproblem på könsrollernas och sexualitetens område, t ex när det gäller att förhålla sig till kvinnornas inträde på arbetsmarknaden, delade inflytelsesfärer i och utanför hemmet, den sexuella jämställdheten osv. På denna punkt är min studie om invandarmännen också en studie om män i allmänhet i vårt samhälle.

Referenser

- Baksi, M. *Hasan Aga* Stockholm: Rabén & Sjögren 1979
 Kallifatides, T. *Utlänningar* Stockholm: Aldus 1975
 Liljeström, R. "Skuggan av historiens mansvälde vilar tungt över sexualiteten" i *Invandrare och minoriteter* 1979:5-6
 Månsson, S-A *Kärlek och kulturkonflikt* Stockholm: Prisma och Socialstyrelsen 1984
 Stonequist, E. V. *The Marginal Man. A Study in Personality and Culture Conflict* New York: Charles Scribner's Sons 1937

*From Legal Customs To Legal Folkways**

Cs. Varga

Universitetet i Budapest

Is the inclination to neophyte exaggerations a symptom of our century or merely inevitable teething problems, characteristic of an epoch carving out new scientific approaches? The phenomena called "modern statehood" by Marx and "modern formal law" by scholars striving for a reformation of Kantianism are of fundamental importance in Marxian legal thought. These phenomena are not only central subjects of investigation, they also fill an organizing role which can determine both the direction of jurisprudential thought and its internal logic. Perhaps it is not necessary to prove in detail that the institutional development of several millennia has culminated in modern statehood which is seen as integrating and organizing society at the highest possible level. Nor is it perhaps necessary to prove that legal development has advanced to modern formal law which in its turn assures functions to ensure that integration and organisation of society happens uniformly and according to plan.¹

All this seems quite well and acceptable, but can we draw the conclusion that modern statehood and modern formal law, which are merely the products of a few centuries of European development, are together of such significance that everything that did not pave the way for them should be considered as devoid of interest? It is also possible to question the assumption that the relation between state and law is the relationship between correlative entities. Does not this assumption of the relationship between state and law allow itself to automatically

* An earlier version of this paper was published in *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1983 ss 454-459.

function as a criterium for defining in absolute terms the scope of jurisprudential research?

In order to reconstruct the basic path of legal development, the points mentioned above are undoubtedly of selecting significance. Nevertheless, their contribution may not become so exclusive as to block interest in phenomena outside the main direction of development or to impede the exploration of the legal complex, by eliminating the phenomena in question to the scope of jurisprudential investigation. Comprehending the past through its development to the present (i.e. the idea formulated by Marx, according to which the anatomy of man is a key to the anatomy of monkeys) has tended towards revealing the "historical perspective" and not towards reducing history merely to a restatement of it.

In Hungary, historical and theoretical research within legal science have not met each other in a way that the Marxian Utopia of history conceived of as a single science, could be realized. Historical approaches to law still wrestle with tasks before setting up theory: that is, legal theorizing strives to base itself firmly within a Marxian theoretical framework by borrowing notions and views from philosophy and then applying them, instead of starting from development, the very past of the law. The concepts of assessment and restitution, customary factors in legitimating state power and legal machinery; customary law used as compass, framework and basis of reference for legislation; adherence to all that is traditional, that is deducible from the "good, old law" as a primary source of legal validity: the ordering role all these items might have played for more than thirty centuries seem to shrink to mere ideological references as compared with the emphasis on the recent past centuries which contain the organization of modern statehood and its formal law.

Where does the problem lie? Influenced by precedents such as the historical school of law in Germany, legal anthropological discoveries of primitive law influenced by practical considerations of post-colonial powers, and the revelation of a "living people's law" which existed unaffected by the official law in remote areas of Central-Eastern Europe, a movement began to develop in Hungary at the turn of the century gaining strength during the 1930's and 1940's. This movement aimed at cataloguing rural customs within a framework which allowed for the exploration of modes, customs, folkways etc, of the Hungarian

people. The subject and purpose of this exploration was not merely to discover an informal law living a life beside the official legal system. The researchers were in fact inspired by ideas, which proved to be romantic insofar as they saw in the ensemble of norms collected by them the historically authentic set of relationships characteristic of the Hungarian nation. That is the researchers worked with the theoretical possibility that by discovering a basis of innate norms and translating the basis of such laws to state legislation, would lead to a social reform renewing the whole society. The idealistic nature of all these ideas was demonstrated nearly three decades ago by a cultural team of researchers working along side the Central Committee of the Hungarian Socialist Workers' Party. The team demonstrated the weakness of these romantic ideas by showing their susceptibility to, for example, German racial thoughts. Romantic ideas about "people's law" could easily have been exploited in that the ruling policy during this time had in fact attempted to manipulate and also to integrate the whole movement to its own aim and system.³ At the same time, a purge was performed of theoretical legal thinking and both the legal character of the non-official law and the admissibility of respective investigations connected with legal policy considerations were denied.⁴

Although the mission of "ideological criticism" might have been suitably fulfilled by analyses of Kuscar,⁵ I have to note that ideological criticism does not aim at elucidating a particular event's specific qualities: it aims at criticism of presuppositions which, in a given social context, made the conception of the event in question a weapon in the continuation of class struggles. Consequently, a theoretical answer to the place of the living law cannot be substituted by ideological criticism of the development of formal law.

During the past two decades, no theoretical advance concerning the relationship between living law and formal law has been made. Both ethnography and jurisprudence have done their own job, that is, continuing their own investigations without striving for a inter-disciplinary approach. Ethnography has continued to map customs and order of the peasant society, sociology of law has continued to take interest in, among other things, the traditional forms of shaping social behaviour, preserved as a historical heritage,⁶ even though the sociology of law's attention is now focused on the disfunctional effect of the

exclusive or overemphasized reliance on the law and not on the separation of legal phenomena from other spheres.

A Hungarian scholar, E Tárkány Szűcs, devoted nearly 50 years of his life to legal ethnographical research. After several books⁷ and a number of studies he has now enriched the literature of legal ethnology with an imposing, masterly syntheses, *Magyar jogi népszokások (Hungarian Legal Folkways*, Budapest: Gondolat 1981, 903 p.) The monograph is an attempt to offer both a systematic survey and at the same time a historical, ethnological and legal analysis of legal folkways in Hungary 1700–1945. The ordering principle the author adapted is based on a logically developed system. Entries include for example, *person*, including the person and society in terms of birth, death, personality and rights; *marriage*, in general choosing the partner for life, engagement, marriage service; *family*, in general, relationship and affinity; *ownership*, in general original acquisition, labour, sale of goods, estate succession; *control*; *conflict*; and *coercion*. All aspects of Hungarian life are classified and compromised according to the author's own knowledge and what has been gleaned from the entire research of Hungarian ethnography, printed as well as unprinted original documents and vast number of fieldwork notes which are the results of work carried out by himself and others.

As for the "people's legal traditions" in general, Tárkány Szűcs emphasizes their nature embedded in practical life, their historical character and adaptability as the main features of his analysis (p. 30). According to his definition,

by legal folkway a rule influencing human conduct is meant, which is being established and enforced neither by the state, the church or any other national organization, nor by a person exercising power, but which has been developed, maintained and traditionalized from inside as a result of actual practice; it expresses the conviction of the majority of different, more or less comprehensive communities of the society on the basis of their supposedly or actually existing autonomy; it serves for the harmonization of the interest asserting themselves in social relations concerning especially persons, material culture and public affairs, it formulates interdiction, permission or command and is being enforced socially by traditional means. The conditions of the realization of this rule are, first, its experimental character, secondly, the common conviction of its justness, and, thirdly, its lasting preservation in the interaction between the individuals, the community and the authority. (p 41)

The "genus proximum" (the rule-character) and the "differentia specifica" (the legal nature) which are circumscribed here will be defined in yet another way. In connection with qualifying phenomena as legal folkways, he writes: as to the human conducts deducible from various oral traditions, description and documents,

their regular repeatedness, the shaping and the increasing frequency of the cases, as well as their customary character are defined depending on to what extent they have been socially recognized as components of a rule; their legal nature depends on whether the relation of life in question has been the subject of legislation either by contemporary positive law or by states in their history". (p 28)

Therefore one of the criteria legal ethnology adopts will be the law, namely the law issued by the state. It is precisely this criterium that formed the backbone of one of Tárkány Szűcs's earlier definitions: it is

human behavior . . . which is accepted and applied customarily by any socially defined community, even if it is with the aid of fiction it enters the field of law.⁸

This is what appears also in Gy Bonis definition. His definition is as follows:

legal custom: custom of legal contents or significance, valid in a small community.⁹

Eventually Szűcs admits that it is in fact "quasi-legal character and significance" which are the main features of the subject of legal ethnology. And so in connection with a correction in defining his subject as *legal* "folkways" he explains that the point in question is not some separate legal entity but one of defining the *constitutants*, or aspects, or elements of organic and coherent folkways, only isolated by the researcher:

legal folkway is not differentiated from other folkways; people cannot make any difference between folkways in general and legal folkways.¹⁰

Thus one can conclude that it is not the present-day conditions of law that should be projected back to past conditions to gain an understanding of law, but law itself should be conceived of as the product of continuous development. That is, if we start from the social functions to be traced behind a given event in order to understand it, I think we will obtain conceptually more certain puncture of the law's societal development:

□ The "etatisation" of the law, that is the law manifests itself as the law of the state, expresses a universal tendency in historical development. For now the quality of the law as being "law" is merely the result of a self-qualification directed to state activity, law is defined as what appears as such in the actual practice of state organs. "Customary law" then is a variant of law defined in this way as a) a historical antecedent, then b) a framework and finally c) a supplement of enacted written law which is conceived of as representing a higher phase of development.

□ □ Because "legal custom" or "legal folkways" have other qualities they cannot be equated with customary law. Notwithstanding, the legal complex as a partially social complex is not considered exclusively from the point of view of another partial complex, the state, but from a social totality, if one starts with the basic functions the state and law have been established to fulfill, there will be a relevance in view of the legal complex.

Notably, legal custom fulfills basically the same functions of law in societies and in developmental phases of society in which, due to the logic of the historical process and/or to other special reasons, (a) there is no proper state and law organization, (b) law does not reach large number of social groups because of a low-level of organization or because of indifference; or (c) law fails in its actual practical implementation. The first two cases (taking into consideration the ancient and present-day forms of primitive law as the subject of legal anthropology and ethnology) seem to signify a *sui generis* culture which is conceptually disparate. Consequently, even a legal custom which arose from a failure of the organization of state and law (i e the third case) becomes part of a subculture only if it ceases to be a historical relative disparate phenomenon, by becoming integrated into the state and law organization as instead a variation of law, asserting itself through its practical realization.

□ □ □ A legal custom is transformed into a "legal folkway" as the state and law organization assume and fulfill functional concerns in their entirety. A legal custom continues to exist only within a functional framework as one of the surviving folkways, as a favorable supplement to the state and law organization, having perhaps merely symbolic significance.

The very subject of qualifying behavior as legal custom or law or of establishing firm criteria for the process of separating the behavior is difficult. The boundaries for the sphere of the *law* are drawn by the *practice of its being recognized as such by the state*. It

means that within the scope of the enforceability of state power, the whole process is in point of principle arbitrary, and is in point of fact a function of expediency and of other such considerations which have a part in the exercise of power. On the other hand boundaries for the sphere of *legal custom* are being traced out *by the customary practice of the community recognizing it as traditional*. Here is also room for manipulation for the actual boundaries are always only given in the spontaneous attitudes of the community.

Customary law and *legal custom* are phenomena in a continuous historical formation. However, it seems to be verifiable now that in their historical genesis they have been derived from the same roots, consequently, they are separate formations and not subdivisions of each other. At the same time, it is to be noted, however, that their relative independence is only transitional, even if it spans several millennia.

In contrast to the merely spontaneous practice of community, *the law*, is characterized by externality and reification, due to its state organization, and, as a surplus effect of its force, its state organization will put an end, sooner or later, necessarily, to the parallel paths and ways of customary law. Integration is the final victory of the law, transforming all that has substance in common into a division of itself.

Independent of the interpretations of the connections between *law* (i.e., customary law and the written enacted law), *legal custom* and *legal folkway* and also their historical change, one thing may be taken for granted: none of them can be seen as a monolithic mass with clearly demarcated boundaries. Once they have obtained parallel existence, law and legal custom become differentiated from one another as to their respective scope of territory, persons and subject though at the same time they remain norm systems complemented to and even to some extent correlated to, each other. And owing to the circumstance that their recognition as a specific quality is a function of different criteria, viz. the recognizing practice of the state resp. of the community, they may have common domains along their borders. In point of principle this commonness is always transitional, although it can last for long periods. Correspondingly, the connection between legal custom and legal folkway can be similarly characterized.

As to the present and the future of legal folkways, some conclusion can be drawn from Kulcsár's statement. Namely,

provided that "what are called legal customs are in their great majority connected with traditional social ties, particularly family ties in the traditional sense, or else with the society of village as a traditional community" ("Ethnological research . . .", p. 23), their mere survival even as a lag is a function of to what extent the decay of traditional communities of traditionality as a social ordering principle will be irreversibly perfected by social integration.

By way of an epilogue, in his *Magyar jogi népszokások* Szűcs refers to situations which he considers the germs of legal folkways, taking shape now on a larger social scale. He sees excessive rents and tipping as a distortion which covers also a trend to re-feudalization of the present-day Hungarian socialist development. The expansion and devastating effect of these have become headstrong due to the inconsequence and powerlessness of institutional solutions which are aimed at making the economy functional and efficient. This is the reason why the law cannot impede the development of legal folkways. As the most it moderates but at the same time legitimates them, although both *excessive rents and quasi-obligatory tipping* are based upon taking advantage of unequal situations in a unilateral way and, as suggested by the historical analogy with acrid irony, "in their more dangerous formal structure these remind us of one of the most odious institutions of the feudal era, viz, the so-called 'dry toll' of the landowners", when, as a matter of fact, there was no more services establishing the title of toll (p. 827). Tárkány Szűcs does not give case studies here, but indications only. But in any case if we wish to sketch a line of development according to the logic of legal folkways, this can foreshadow a frightful prospect.

It is open to question, however, how one of the elements of the law can come to the fore. The element I have in mind is generally not a point of the usual definitions of law, though its existence is testified by history as it grows a decisive moment in critical situations. I mean the *legitimacy of the law*, i.e., the minimum consensus in the law as the main agent of social ordering issuing in law and order. Historically, the law was first legitimated by its customary nature, later by the lawgiver's charisma supplementing it. This charisma in its only rational content has lately become laicized in so far as being transformed by being built, into the expediency of legislation. As is known, the legitimacy of modern formal law is reduced to its formation according to the law's formal requirements and that is to say that the mere

possibility of taking into consideration the content of that legitimacy is eliminated by a reference to the peculiarly sovereign (absolutistic, then democratic) constitution of the state. However, not even a relatively settled practice legitimates, if the case is a naked fact of taking unilateral advantage of a power situation. Nevertheless, if it becomes established institutionally by being integrated in a legal system, it will also be covered by the legitimacy of the entire system. An appeal to natural law (reminiscent of Antigone's gesture) can however make an attempt to illegitimate it. The question is, however, not merely the ideological background of acts but also the reified functioning of a reified system. That is why the "objectified" quality of its "legal" character cannot be altered by a contradictory ideological judgement.

On the other hand, in the case of legal folkways there is a possibility of making this quality unattainable or of destroying it. I mean the distinction G. Lukács considered important enough to emphasize both in 1920 and 1923 in his *Legality and illegality*,¹¹ as still insoluble and not even present in the masses' consciousness in making use of a revolutionary situation. This distinction is made between the prevailing law and order regarded as *the only authentic and legal law* and as a *mere factor of power*. In the latter case,

the law and its calculable consequences are of no greater (if also no smaller) importance than any other external fact of life with which it is necessary to reckon when deciding upon any definite course of action. The risk of breaking the law should not be regarded any differently than the risk of missing a train connection when on an important journey.

The historical example of "dry toll" is peculiar in so far as it is not socially mobile but instead steady. And permanently assigned roles were concerned, which could obtain the surface or the semblance of legitimacy due (1) to resignation, (2) to accepting it as something derived from the very structure of the system, and also (3) to the ancient wisdom according to which even if it is such, *this* is the power. Distortion of socialism in Hungary arises from basically unsolved but not in point of principle unsolvable problems. Consequently, I would like to believe that there is an opportunity of choosing between accepting the practice as a normative standard and viewing it as a mere environmental component which has to be taken into consideration on rational grounds of expediency for the time being. At the same time, it is

obvious that such a distinction in itself would not cure reality; at best – if approvable – it can promote the restoration of it on the level of and simultaneously for theory.

Notes

1. Cf. Varga, Cs "Moderne Staatlichkeit und modernes formales Recht" in *Acta Juridica* (in press, sect 1).
2. Should the case be that latter, historical science would be similar to political ideology only taking in respect those who, in order to support the gained victory, are being considered as ancestors or allies. It should be noted, however, that the role of political ideology is nonrecurrent and, consequently it cannot be repeatedly used, as George Orwell nicely formulated it, to foresee the past.
3. Kortárs, II (1958 p. 9).
4. Kulcsár, K. "Anépi jog és nemzeti jog" (Peoples Law and National Law).
5. Kulcsár, K. *Allam-és Jurgtudományi Intézet Ertesítője, IV* (1961) 1–2, ch. III–IV.
6. Kulcsár, K. "Ethological Research into the Law – Today" in *Comparative Law – Droit comparé 1978* ed. Szabó, I & Péteri, Z (Budapest: Akadémiai Kiadó 1978, pp 23 et seq.)
7. *Mártély népi jogélete* (People's Legal Life in Mártély) Kolozsvár 1944; *Vásárhelyi Testamentumok* (Testaments From Vásárhely) Budapest 1961.
8. Tárkány Szűcs, E. "Results and Tasks of Legal Ethnology in Europe" in *Ethnologica Europea* I (1967) 3 p. 215.
9. *Magyar Néprajzi Lexikon* (Hungarian Encyclopedia of Ethnography) II, ed. Ortutay, Gy. Budapest 1979 p. 685.
10. *Mártély Népi Jogélete*, p. 43.
11. Lukács, G. "Legality and Illegality" in *History and Class Consciousness* (transl., R. Livingstone) London: Merlin Press 1971 p. 266, 263.

Socialpolitik och jämlikhet

Per Stjernquist

Rättssociologiska institutionen, Lunds universitet

Hösten 1984 utkom Antoinette Hetzler med en ny bok, *Rättens roll i socialpolitiken* (Stockholm: LiberFörlag). Det är en mycket bra bok. Jag har läst den med stor behållning därför att den ger en så klar och sammanhållen översikt av den svenska socialpolitiken med utgångspunkt från en aspekt som inte är så vanlig, nämligen hur socialpolitiken ter sig i verklighetens vardag, i den praktiska tillämpningen. Det är också en mycket spännande bok. Den tar oförskräckt upp motstridiga strävanden och inbyggda motsättningar inom socialpolitiken till en intensiv diskussion som griper tag i en och tvingar en att tänka vidare på de svåra samhällsproblem som här öppnar sig. De efterföljande synpunkterna får ses som ett uttryck för det intresse boken väckt hos en som alltid känt ett stort engagemang för socialpolitiska spörsmål men som inte arbetat vetenskapligt med dem.

Målsättningarnas socialpolitik

Boken inleds med en principiellt klagörande diskussion av det i och för sig inte förvånande förhållandet att de socialpolitiska målsättningarna alltid präglas av den samhällsideologi som dominerar i ett land. Socialpolitiken får annorlunda målsättningar i en liberalistisk stat än i en marxistisk eller socialdemokratisk. Det största utrymmet ägnas åt socialdemokratiskt-reformistiska målsättningar för socialpolitiken. Detta är fullt motiverat därför att de alltsedan 1930-talet format den svenska socialpolitiken. Det är socialdemokratins förtjänst att vi har den socialpolitik vi har i dag.

Men givetvis har också landets ekonomiska utveckling bidragit härtill. Den frågan inställer sig då i vad mån den ekonomiska utvecklingen, storleken av de resurser samhället disponerar bestämmer de socialpolitiska målsättningarna. Att ett visst samband existerar får nog antagas. Men detta är varken automatiskt eller undantagslöst. Det finns länder där statsmaktens socialpolitiska ambitioner är stora men resurserna för att genomföra dem otillräckliga och omvänt finns det andra länder där statsmakten disponerar väldiga resurser men deras socialpolitiska program är minst sagt återhållsamma. Ett par exempel kan belysa detta.

I en öppen hjärtig artikel om lagstiftningens roll i moderniseringsprocessen har den ungerske rättssociologen K. Kulcsár gjort jämförelser mellan de kapitalistiska staterna i väst och de östeuropeiska staterna som först i sen tid kommit att indragas i en moderniseringsprocess.¹ Han framhåller att de östeuropeiska staterna till följd av den fördröjda industrialiseringen inte har haft och i många fall fortfarande inte har till sitt förfogande tillräckliga materiella resurser för att lösa sociala problem som den marxistiska ideologin motiverar dem att lösa. Statens centrala roll i samhällsstrukturen gör det nödvändigt att åstadkomma någon slags lösning. Vad man då gör är att utfärda lagar som proklamerar de ambitiösa socialpolitiska målsättningarna vilkas realiserande ligger utanför deras ekonomiska kapacitet. Lagstiftningen användes sålunda som ett substitut för reella åtgärder för vilka den finansiella basen saknas. Att denna metod kan fungera beror på, säger Kulcsár, att en folklig kontroll över lagstiftningens effektivitet som ligger i feed-back från gräsrotsnivån saknas eller lämnas obeaktad.

I Sverige har vi väl inte alldeles gått fria från frestelsen att använda denna metod. Socialtjänstlagen ger exempelvis individen rätt till bistånd i vissa situationer men överlåter samtidigt åt myndigheterna att prioritera mellan individerna om resurserna inte räcker till för alla. Daghemspromblematisken är ett utslag härav.

Ett exempel av motsatt slag utgör USA. USA är världens rikaste land men dess stöd åt behövande folkgrupper hålls på en låg nivå. Piven och Cloward har i en bekant studie² visat att under normala förhållanden bestäms den amerikanska socialhjälpens omfattning och nivå av arbetsmarknadens behov. Eftersom arbetsmarknaden önskar ha tillgång till lågbetald arbetskraft, sätts bidragen till de arbetslösa alltid lägre än den

lägsta lönen på marknaden; dessutom vägras många arbetsföra all socialhjälp och över huvud taget behandlas de hjälpsökande illa för att stärka deras motiv att ta arbete av vad slag som helst. Men i tider då en utbredd social oro uppstår bland de fattiga ökas socialhjälpen omfattning för att dämpa oron. I sådana fall är socialhjälpen inte ett svar på de fattigas behov utan på de oroligheter de drivits till. Det nu sagda gäller också de kampanjer mot fattigdomen i städernas slumdistrikt som den federala politiska ledningen satte i gång under senare delen av 1960-talet, även om i detta fall också valtaktiska hänsyn tycks ha spelat in.

Poängen med dessa två exempel är att påminna om att socialpolitisk lagstiftning kan användas för många andra syften än för att hjälpa fattiga människor.

Jämlikhetsmålet

Ett djärvt och internationellt sett unikt drag i den svenska socialpolitiken är att jämlikhet i olika folkklassers villkor satts upp som det yttersta målet. Det var 1970-talets socialutredning som sammanfattade de socialpolitiska strävandena i dessa termer. Man kan inte heller säga att det stannat vid tomma ord. Som jag ser det, är socialstyrelsens alltmer ambitiösa rekommendationer om hur begreppet skälig levnadsnivå i socialtjänstlagen bör tolkas att uppfatta som steg i riktning mot jämlikhetsmålet. Socialstyrelsens senaste propåer om nya rekommendationer upptar som bekant höjningar av bidragsnivån som man från kommunalt håll ansett orimliga, även i jämförelse med vad förvärvsarbetande förtjänar. Andra steg i samma riktning utgör bostadsutredningarnas formuleringar av lägsta acceptabla utrymmesstandard för familjer: år 1965 sattes denna till högst två personer per sovrum plus vardagsrum och kök, år 1974 var man beredd att höja anspråken till ett sovrum för varje familjemedlem. Ännu under 1950-talet hade en sådan bostadsstandard för de breda folklagren ansetts vara otänkbar.

Socialutredningen hade nog främst ekonomisk jämlikhet i sikte. Över huvud taget uppfattas socialpolitikens mål nästan alltid i rent ekonomiska termer. Det gör också de som hänför socialpolitikens mål till de två lägsta behovsklasserna i Maslows behovssteg. Enligt min mening är detta ett allt för trångt synsätt. Socialpolitiken syftar längre än så, både direkt och indirekt. Direkt genom barn- och åldringsomsorgen samt vissa bidrags-

former, exempelvis utbildnings- och studiebidragen som ju avser att möjliggöra för alla att skaffa sig en utbildning. Indirekt genom att en trygg ekonomisk ställning medför förbättringar i individens situation också i andra hänseenden. En fattig social bakgrund och en därmed sammanhängande brist på självförtroende verkar återhållande på hennes personliga utveckling – och då gäller naturligtvis också motsatsen. Man får inte förbise att ekonomisk välfärd kan leda till bättre utbildningsmöjligheter och mer socialt inflytande, såvida inte institutionella förhållanden reser hinder i vägen.

Jämlikhet är alltså ett komplicerat begrepp. Det omfattar rimligen mycket mer än en utjämning av de ekonomiska villkoren. Verklig jämlikhet kan sägas föreligga endast om utjämning sker också i fråga om utbildning och socialt inflytande. Här står emellertid en politik av socialdemokratisk modell inför ett fruktansvärt dilemma. För att kunna bekosta bl a de socialpolitiska jämlikhetsreformerna behövs ekonomisk tillväxt i landets näringsliv. Det är tillväxten som ger möjlighet att undanröja orättvisor. Men hur göra om en ökning av ekonomisk tillväxt kräver en satsning på högutbildade eliter och organisatoriskt ledarskap? Skall man då skapa ökade sociala klyftor för att få tillgång till större ekonomiska resurser? I svensk politik har man valt att göra detta. Ett frustrerande exempel utgör 1968 års utbildningsutredning som startade med ambitionen att arbeta för att minska de sociala skillnaderna mellan olika utbildningar och yrken men slutade med att utforma ett system som främjar ekonomisk effektivitet och marknadsanpassning till priset av ökade utbildningsklyftor.³ Även en del av diskussionen i nästa avsnitt kan ses i det här ljuset.

Jag anser det vara angeläget att socialpolitiken ses i större sammanhang under ett övergripande jämlikhetsmål. Begreppet skälig levnadsnivå får inte tolkas i enbart ekonomiska termer.

Verklighetens socialpolitik

Socialpolitiska insatser och därmed socialpolitisk lagstiftning uppträder i två principiellt olika utformningar. I det ena fallet uppställs någon generell, lätt konstaterbar händelse som förutsättning för insatsen, tillämpningen blir då tämligen automatisk. Detta gäller exempelvis ålderspension, barnbidrag och sjukersättning. I det andra fallet är förutsättningarna för in-

satsen mera vagt angivna, de anknyter till behov och andra förhållanden som kräver en administrativ bedömning i varje enskilt fall. I detta andra fall talar man om ramlagstiftning.

De vagt formulerade ramlagarna medför att den konkreta utformningen av socialpolitiken sker hos tillämpningsmyndigheterna. Deras åtgärder är därför av avgörande betydelse för medborgarna och förutsätter en ingående bedömning av olika medborgargrupperns situation. Det är deras beslut som i praktiken utformar innehållet i socialpolitiken på de områden det här gäller. Antoinette Hetzler har gjort en pionjärsats genom att rikta uppmärksamheten på att socialpolitikens tyngdpunkt i dessa fall förflyttats från lagstiftningsnivån till tillämpningsnivån och genom att utföra en rad empiriska undersökningar av beslutsprocesser i socialpolitiska förvaltningsorgan.

Hon menar att ramlagar och diskretionär myndighetsbedömning är en oundviklig följd av välfärdssamhällets dynamiska utveckling – kanske under ett övergångsskede. Hon går så långt att hon ifrågasätter om inte rättighetsresonemang har överspelats av samhällsutvecklingen, när det gäller områden där ramlagstiftning förekommer. Man får nästan intrycket att godtycke här är något ofrånkomligt som måste accepteras, även om ett helt kapitel ägnas åt en kritisk granskning av detsamma. I bästa fall kan ramlagar medföra den fördelen att det socialpolitiska stödet bättre anpassas till de enskildas problemsituation. Men under alla förhållanden bestäms besluten av myndigheternas dagliga arbetssituation och det går inte att bortse från att också andra faktorer – som inte borde få förekomma enligt önskningarnas socialpolitik – spelar in, t ex beslutsfattarnas personliga inställning eller påtryckningar från klienter och deras organisationer.

Författaren säger att de centrala organens kontroll över tillämpningen är svag. Man skall emellertid inte förbise att också ramlagar kan fungera som styrmedel, då de tillämpande myndigheterna har eller bibringas samma värderingar som dem som ligger bakom lagarna.⁴ Därmed skall inte förnekas att forskningen kan spela en sanerande roll genom att kritiskt granska tillämpningen och avslöja ojämnheter och orättvisor.

Socialpolitiken och enskildas problemsituationer

Den analysmodell som Antoinette Hetzler använder har som sin övergripande aspekt samspelet mellan tre nivåer: socialpolitisk målsättning, tillämpning av sociallagstiftning samt sociala problemsituationer i individernas vardagsliv. De två förstnämnda av dessa nivåer har jag redan diskuterat. Den tredje nivån utgör ett obanat forskningsområde och i själva verket möter ett studium av denna nivå stora metodologiska svårigheter. Låt oss se på de frågor som sammanhänger med denna nivå och som ställs i boken.

Man måste först göra klart om vad som avses är enskildas problemsituationer sådana de upplevs av de enskilda själva eller sådana de upplevs av de tillämpande myndigheterna. Svaret är bådadera. Det framgår indirekt av analysmodellen och mera uttryckligt av följande frågeställning: *motsvarar de socialpolitiska bedömningarna de problem som befolkningen upplever?* Denna fråga är av olika skäl svår att få grepp om. Den befolkning, för vilken socialpolitiken är relevant, består nämligen av så olika grupper och individer att både deras yttre situation och deras subjektiva problemuppfattning varierar inom mycket vida gränser. För att få ett grepp om detta led av jämförelsen tvingas man antagligen att endast ta hänsyn till sådana enskilda problem som av en eller annan anledning fått stort utrymme i den offentliga socialpolitiska debatten och således blivit föremål för bedömning och generalisering av socialarbetare och socialpolitiker. Därmed ligger faran nära att de två jämförelseleden sammanfaller och hela frågan blir meningslös.

Över huvud taget gäller det att inte låta sig vilseledas här. När författaren belyser frågan om vilka omständigheter som ligger bakom behovet av socialhjälp genom att hänvisa till utredningar grundade på offentlig statistik, så är det myndigheternas syn på problemsituationerna man får fram och inte de enskildas egna problemuppfattningar.

En annan och viktig fråga som ställs i boken gäller *vilka effekter socialpolitiken har medfört på folks sociala situation*. Ordet situation används tydligen här i betydelsen yttre omständigheter som kan iakttagas av en utomstående observatör, tex en forskare. Det är alltså inte längre fråga om enskildas eller myndigheters uppfattningar. Att socialpolitiska åtgärder medför förändringar i den yttre situationen är givet. Socialbidrag

avhjälpes åtminstone för stunden brist på medel för en normal livsföring. Ett exempel på deskriptiva undersökningar av detta slag är det av Anders Agell ledda forskningsprojektet "Underhåll och socialförmån", som syftar till att belysa den ekonomiska och sociala situationen år 1975 för ett par särskilda grupper underhållsberättigade och underhållsskyldiga.⁵ Undersökningen bygger på enkäter till ett riksrepresentativt urval. Bland de faktorer som vägs in finns den totala årsinkomsten av förvärvsarbete, bostadskostnaden, socialbidrag, utbildnings- och studiebidrag samt underhållsbidrag. Det är således en ganska komplicerad bild som sammanställs men några teoretiska svårigheter att göra detta föreligger inte.

Annorlunda förhåller det sig med frågan om långsiktiga effekter. I vad mån har exempelvis den socialpolitik, som utvecklats alltsedan 1930-talet, bidragit till att den svåra och nedbrytande massfattigdom som fanns ännu under nämnda decennium försvunnit? Att sådana faktorer som arbetsmarknadens utveckling, facklig sammanhållning och de fattiga individernas egen sega kamp för ett bättre liv spelat en avgörande roll härvidlag är uppenbart. Har då de socialpolitiska åtgärderna haft betydelse som ett nödvändigt stöd för dessa andra faktorer? Vår kunskap om hur sådana frågor skall kunna tacklas är mycket ringa.

Svårigheten ligger i hur man skall kunna göra ett riktigt urval bland alla möjliga påverkansfaktorer och hur man sen skall kunna avväga deras relativa betydelse i samspelet med socialpolitiken. Det är självfallet lättare att finna en förklaring i de fall då en socialpolitisk reform inte fått de effekter man önskat. Som ett exempel kan nämnas Karin Widerbergs undersökning om den svenska föräldraledighetslagstiftningens bristande effekter⁶ (en lagstiftning som trots att den inte hanteras av de sociala myndigheterna dock har en utpräglad socialpolitisk innebörd). Hon visar att kvinnorna använder sig av sin rätt till ledighet bara i begränsad omfattning och om de gör så försämras ofta deras situation på arbetsplatserna. Det framgår tydligt att vad som förhindrar lagarnas genomslagskraft är press från arbetsledning och arbetskamrater, fackets likgiltighet och över huvud arbetslivets organisation.

Allt som allt: det krävs mycken tankemöda innan forskningen börjar få något grepp om hur man skall kunna klarlägga lagars verkningar på folks problemsituationer.

Till slut skall nämnas ytterligare en fråga som boken ställer:

hur upplevs socialmyndigheterna och de sociala åtgärderna av de individer som berörs av socialpolitiken? Antoinette Hetzler utgår från att många klienter, kanske de flesta, upplever osäkerhet och rättslöshet inför socialmyndigheternas stora bedömningsfrihet. Hennes slutsats är så skakande att jag citerar den, även om den skulle vara i någon mån överdriven. Hon säger att de individer som vill utverka socialstöd

måste vara väl insatta i systemet, måste ha förmåga att välja rätt klientstrategi, måste vara starka nog att värja sig mot godtyckliga tolkningar av problemsituationen och lagen i fråga, måste kunna hävda sin rätt gentemot såväl myndighet som olika experter som på myndighetens uppmaning ombeds yttra sig över hjälpbehovet. Det är sannolikt att de personer som nödgas utnyttja olika typer av sociala förmåner ofta slagits ut ur arbetsmarknaden eller andra delar av samhällsgemenskapen just på grund av att de inte har dessa kvaliteter i den utsträckning som krävs. Att de sedan som hjälpsökande utsätts för samma i grunden inhumana urvalsprocesser är i sig en förödande kritik av detta distributionssystem och ett av vår tids stora sociala problem.

Det är inte självklart, som våra lagstiftare tycks förutsätta, att myndigheter alltid är kloka och framsynta och handlar av omtanke om den enskildes bästa. Lika litet är det självklart att de enskilda är kortsynta, okunniga och oförmögna att förstå sina egna problem.

Slutord

Det har varit en huvudsynpunkt i denna artikel att socialpolitikens betydelse inte får ses ensidigt materiellt utan att man också måste uppmärksamma hur förbättrade materiella levnadsvillkor återverkar på individernas personliga utveckling, psykiska balans och andra reaktioner mot ogynnsamma sociala förhållanden. En höjd levnadsnivå för missgynnade grupper, bättre bostadsförhållanden och större arbetstrygghet medför också andra behov tillgodoses än de materiella. Detta är ett starkare skäl för jämlikhetskravet än rena rättviseresonemang.

Man kan då fråga sig var gränsen går mellan socialpolitik och psykisk hälsovård av förebyggande karaktär. Mitt svar är att någon skarp gräns inte bör dragas. De båda verksamheterna bör integreras i största möjliga utsträckning, inte arbeta var för sig.

Detta bör ske så mycket mera som beteendevetenskaplig forskning gett oss en klar insikt om att materiell trygghet är ett av grundvillkoren för människans personliga och sociala utveckling.

Referenser

1. K. Kulcsár, "The Role of Law-making in the Modernization Process" *Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1983) sid. 10-11.
2. Frances Fox Piven and Richard A. Cloward, *Regulating the Poor. The Functions of Public Welfare* (New York 1971).
3. Se mitt yttrande i utredningens betänkande, *SOU 1973:2* sid. 653 ff.
4. Detta är en huvudsynpunkt i Else Øyens studie *Sosialomsorgen og dens forvaltere* (Bergen 1974).
5. Se en forskningsrapport av Anders Agell, bilaga 3 till *Proposition 1978/79:4* samt Sten Bergbom, *Den ekonomiska situationen för underhållsberättigade och underhållsskyldiga*. Juridiska institutionen vid Uppsala universitet 1977.
6. Karin Widerberg, "Världens bästa reformer? - Den svenska föräldraledighetslagstiftningen och verkligheten" *Jussens venner* 1984:6/7 sid. 211 ff.

Inpasset

Göran Hermerén och Tore Nilstun: Hydén och kausalanalysen

Håkan Hydén har i en artikel i *Tidskrift för Rättssociologi* (1983/84, nr 4) använt stort utrymme för att göra reklam för (en modell i) sin kommande bok om arbetslivets reglering. Som utgångspunkt - eller förevändning - har Hydén en kritik av några idéer om kausalanalys, presenterade i MURA-rapport nr 4.¹ Det är emellertid inte svårt att visa att denna kritik är missriktad. Kritiken skall diskuteras i den första delen av detta svar, och Hydéns egen modell i den andra delen av svaret.

Hydéns kritik

Hydéns kritik bygger nämligen på att han tillskriver oss åsikter som vi inte uttalat. Följande citat illustrerar detta:

Det är framför allt två invändningar som jag menar kan riktas mot kausalanalysen i den form den förordas /av Hermerén och Nilstun/. För det första anser jag inte att man kan tala om förklaringar i sammanhanget, och för det andra är kausalanalysen ofullständig. Den utestänger centrala element i samhälls- och beteendevetenskaperna. (s. 296)

Men vår tes är endast att kausalanalys är ofrånkomlig i utvärderingssammanhang, och följaktligen inom samhällsvetenskaperna i den mån man där bedriver utvärderingsforskning. Vi har däremot *inte* - som den som kan läsa innantill lätt kan

kontrollera - hävdar att kausalanalys är *den enda* typ av analys som bör bedrivas inom utvärderingsforskningen. Vi har därför inte heller påstått att kausalanalyser är den enda typ av verksamhet samhällsvetare bör ägna sig åt.

Vad gäller förhållandet mellan kausala förklaringar och kausalanalyser hävdar vi att kausal analys är en nödvändig förutsättning för kausala förklaringar, men de förra får självfallet inte identifieras med de senare. Inte heller är alla förklaringar kausala! Något sådant har vi heller inte påstått. (Detta utvecklas utförligare i en just utkommen bok om utvärderingsforskning och rättsliga reformer.²)

I motsats till vad Hydén antyder förklarar vi vad vi menar med kausalanalys - det är, föga överraskande, försöken (och resultaten av sådana försök) att visa att det råder en kausal relation mellan två storheter (processer, händelser, handlingar, . . .) X och Y, bestående däri att X orsakar - eller bidrar till att orsaka - Y, eller att Y orsakar - eller bidrar till att orsaka - X. Både att påvisa orsaker och att påvisa effekter är alltså exempel på kausalanalys. (Hydéns försök att spela ut effektanalys mot orsaksanalys är alltså misslyckat i detta sammanhang.) Vi har däremot inte förutsatt att kausalsambanden i alla sådana kausala satser ser likadana ut. En huvudpöäng i skriften är ju just att vi vill värja oss mot detta vanliga misstag.

Att kritisera andra genom att pådyvla dem åsikter de inte uttrycker är ju ett välkänt men lätt genomskådat debattknep. Men Hydén tar också upp sådant som vi verkligen skrivit och framför invändningar mot det. Han tycks t ex gå med på att Göran Hermerén lyckats avvisa en rad vanliga invändningar som tidigare riktats mot tesen att kausalanalys inte skulle vara möjlig eller önskvärd i samhällsvetenskaperna. Men han menar att det finns andra invändningar mot denna tes.

Det komplicerade med sociala system är inte i första hand att det föreligger interaktion inom och mellan olika analysnivåer, utan att det helt enkelt rör sig om olika dimensioner som hakar i och påverkar varandra och vars samlade verkan måste undersökas. (s. 297)

Men de citerade uttrycken "hakar i och påverkar varandra", och "samlade verkan" bör väl rimligen tolkas så att de anger kausala samband. "Motargumentet" visar sig i så fall vara en plädering för kausal analys! Hur skall man kunna avgöra om dimensionerna påverkar varandra och vilken deras samlade verkan är utan att bedriva någon form av kausalanalys?

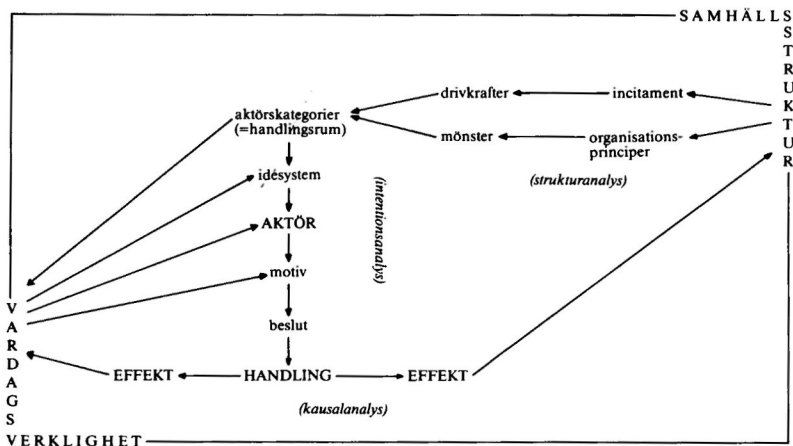
Hydén försöker sig också på logiska balanskonster i den högre skolan. Å ena sidan antyder han på sidan 299 att den process som ligger bakom motivbildningen inte kan analyseras i kausala termer. Längre ner på samma sida skriver han emellertid att det finns "allehanda informella och institutionella mönster som påverkar (obs)" individernas motivbildning, att motivbildningen är "beroende (obs) av en rad omständigheter i individernas närmiljö". Han talar i detta sammanhang också om vilka "faktorer som sålunda påverkar (obs) aktörerna" - och hur skall man kunna fastställa detta utan att ställa frågor om orsak och verkan? Det är svårt att undgå intrycket att Hydén å ena sidan menar att kausalanalys *inte* är relevant när man skall studera motivbildning hos individer, å andra sidan menar att kausalanalys *är* relevant när man skall studera motivbildningen hos individer.

I stället för att fortsätta med en detaljgranskning av resonemangen i Hydéns artikel räcker det med att konstatera att vi inte har sagt eller skrivit att kausalanalys är det enda som är möjligt och önskvärt inom samhällsvetenskaperna, och följaktligen inte förespråkade någon totalisering av denna analystyp. Det är därför svårt att se på vilka punkter det skulle finnas någon reell oenighet mellan Hydén och oss. Hans egen modell kan det emellertid ändå vara intressant att kommentera, och vi övergår därför nu till den.

Hydéns modell

Denna modell anger "de samband som föreligger mellan olika dimensioner av sociala system" (s. 297). Utgångspunkten är föreställningen att det i den samhällsvetenskapliga forskningen tillkommer en komponent "som kan överhoppas i naturvetenskapliga sammanhang, nämligen de motiv för att företa en handling som de handlande har" (s. 297). Vidare betonar han betydelsen av att skilja mellan studiet av handlingars effekter och de motiv som ligger bakom (s. 297). Så långt finns knappast skäl att komma med några invändningar (utom möjligen för ett fåtal extrema behaviorister).

Men Hydén framför också en rad teser om vilka fenomen som (bör?) studeras inom samhällsvetenskaperna, vilka samband som råder mellan dessa, och vilka analystyper som är användbara för att studera de olika sambanden. På sidan 298 ger Hydén en visuell sammanfattning av sina idéer (jfr figur 1).

Figur 1. Hydéns modell av "de samband som föreligger mellan olika dimensioner av sociala system"

Det finns en mängd oklarheter i denna modell. Framför allt gäller detta de olika kategorierna av variabler som förekommer i figuren. Anger t ex termen "EFFEKT" en egen kategori mellan de två kategorierna 'HANDLING' och 'VARDAGSVERKLIGHET', respektive mellan 'HANDLING' och 'SAMHÄLLSSTRUKTUR', eller är det snarare så att termen "EFFEKT" karakteriserar själva relationen mellan dessa två par av kategorier? Avses med de två termerna "AKTÖR" och "aktörskategorier" två distinkta kategorier? Är det möjligen samma aktörer som (i någon mening) uppträder i olika roller, etc? På vilket sätt kan kategorin 'idésystem' vara ett riktat mellanled mellan kategorin 'aktörskategorier' och 'AKTÖR'? Åsyftas här möjligen begreppsliga storheter, vilka utgör forskarens analysinstrument, snarare än en bild av verkligheten?

Vidare förblir förhållandet mellan kausalanalys, intentionsanalys och strukturanalys oklart. Är det t ex så att resultatet av intentionsanalyser och strukturanalyser inte alls innehåller eller implicerar några kausala antaganden? Om så är fallet, hur skall pilarna förstås? Anger dessa *olika* typer av relationer när det är frågan om kausalanalys, intentionsanalys, respektive strukturanalys? De termer Hydén använder för att vägleda läsaren antyder dock föreställningar om kausala samband. Så sägs t ex att aktörens handlande "bestäms av" en motivbildningsprocess, att vardagsverkligheten "påverkar" aktörerna (s. 299), att vardagsverkligheten "påverkar" motivbildningsprocessen hos de

som handlar, och att samhällsstrukturen har en "inverkan" på det mänskliga beteendet (s. 300). Om Hydén här inte avser kausala samband, så är åtminstone hans val av terminologi grovt vilseledande.

I texten förekommer emellertid också andra uttryckssätt. Det sägs t ex att organisationsprinciper och mönster "emanerar ur" samhällsstrukturen (s. 300), att samhällsstrukturen "genererar incitament som fungerar som drivkrafter" för individernas och kollektivens handlande, att två processer (drivkrafter och mönster) "härrör ur" samhällsstrukturen och "mynnar ut" i olika handlingsrum eller aktörskategorier (s. 301), och att "aktörskategori" är ett samlingsbegrepp för de aktörer som "genom sin strukturella position är utsatta för ett gemensamt tryck" från omgivningen (s. 302).

Men om Hydén endast med några av modellens pilar avser kausala relationer, borde dels övriga relationer markerats med andra symboler, dels läsaren hjälpas att begripa vilka andra typer av relationer som åsyftas. Bildlika uttryckssätt, av den typ som exemplifierats ovan, är knappast ägnade att underlätta förståelsen av modellen. Än svårare blir det att tillämpa modellen i samband med empiriska analyser - för det är väl till sådana modellen skall användas?

Noter

1. Nilstun, T. och Hermerén, G. *Utvärderingsforskning. Kausalanalys*, Lund: Filosofiska institutionen (MURA-rapport nr 4) 1984
2. Nilstun, T. och Hermerén, G. *Utvärderingsforskning och Rättsliga Reformen. Analys av orsaker och effekter*, Lund: Studentlitteratur 1984

Håkan Hydén: Kausalsamband men inte kausalanalys

Genom min artikel "Kausalanalys - den endimensionella förklaringsmodellen" i förra numret av tidskriften inleddes ett samtal om kausalanalysens lämplighet som vetenskaplig metod inom samhällsvetenskaperna. Jag hävdade i artikeln att kausalanalys kunde verka begränsande på forskningen i det att de kontroversiella samhällsfrågorna tenderar att bli utestängda. Jag skrev också att det inte är svårt att hitta brott mot de vetenskapliga lagar och principer som Hermerén-Nilstun ställer

upp. På detta sätt får forskningsprocessen en destruktiv karaktär.

När nu Hermerén-Nilstun har fortsatt samtalet om kausalanalys menar jag att de belyser de problem jag tagit upp. De har på ett föredömligt sätt pekat på alla de brister som min artikel kan tänkas innehålla i logiskt/begreppsligt hänseende. Och de har gjort detta utan minsta konstruktiva tillägg till debatten. Vad är poängen med kausalanalys och hur skulle den t ex komma in i den av mig angivna modellen?

Dessa och andra frågor får vi inte svar på. Istället är det Hermeréns-Nilstuns tur att tillvita "motståndaren" i debatten uppfattningar som denne inte har. Det verkar som om Hermerén-Nilstun utgår från att jag motsätter mig att det finns kausala relationer involverade i den modell jag skisserat. Det gör jag inte alls. Jag accepterar att det finns kausala relationer mellan "olika processer, händelser och handlingar". Det jag vänder mig mot är Hermeréns-Nilstuns plädering för kausalanalys.

Hermerén-Nilstun tycks vilja göra kausalanalysen till något självständigt, till en slags metametod som innehåller egna krav på vetenskaplig verksamhet. Genom att göra det lägger de en hämsko över samhällsvetenskapen. Kausalanalysen betonar fel saker och gör att fel frågor ställs till det empiriska materialet. Enligt mitt förmenande är kausalanalysen oförmögen att förstå, om uttrycket tillåtes. Den identifierar samband mellan X och Y men förstår inte hur och varför dessa är relaterade till varandra. Kausalanalysen kan endast bygga på linjära samband och är därför endimensionell. Vill man lägga in något annat i kausalanalysen förslår inte enbart logiska analyser och begreppslig stringens. Då måste man bl a gå över i det jag kallar för intentionsanalys och strukturanalys.

I samhällsvetenskapliga sammanhang har logiskt begreppsliga analyser inget självständigt värde. Vad är t ex orsak och verkan i följande godtyckligt valda fall?

Ta först problemet med forskningens frihet! Är forskningen fri eller inte? Jag hävdade i min första artikel i *Tidskrift för Rättsociologi* (vol 1 1983/84 nr 3) att forskningen olyckligtvis styrdes av bl a anslagsgivande sektorsorgan med representanter för berörda intressen. Hur undersöker man detta problem med kausalanalys?

I ett perspektiv - den anslagsgivande myndighetens - sker måhända ingen styrning av forskningen. Det görs inga påtryck-

ningar på forskaren eller ställs några särskilda krav på forskningen. I ett annat perspektiv – forskarens – kan forskningen upplevas som styrd. Forskaren anpassar sin forskning till givarens outtalade önskemål och tvingas lägga sig på "strategiska forskningsprojekt". Det kan dessutom vara så att varken anslagsgivande myndighet eller enskild forskare upplever forskningen som styrd samtidigt som det ändå kan spåras ett samband mellan forskningens inriktning och samhällsnyttans krav uttolkade genom anslagsgivande sektorsorgan.

Jag säger inte att det förhåller sig på det ena eller andra sättet. Jag vill bara peka på problemen i sammanhanget. Det är möjligt att man kan bedriva kausalanalys inom ramen för vart och ett av de angivna perspektiven. Men problemet är att ta ställning till vilket perspektiv som skall väljas. Det är den typ av problem som samhällsvetenskapen alltid mer eller mindre explicit brottas med. Här hjälper inte kausalanalys. Däremot kan den helhetsmodell som jag skisserat vara vägledande för ett ställningstagande. Risken med kausalanalytiska ambitioner är att man inte upptäcker det sammansatta i den situation eller händelse som studeras. Om man då ändå företar analysen blir den snedvriden samtidigt som den får karaktären av vetenskaplig sanning till skillnad från andra "mer lösliga" analyser. Detta genom den hårdfaktakaraktär som kausalanalysen företer.

Beakta vidare följande situation! Vad är orsak och verkan i detta rättsliga sammanhang? Domstolen utfärdar en dom och motiverar den på visst sätt. Domskålen följer ett rättsligt accepterat mönster, varför domslutet framstår som sprunget ur det rättsliga resonemanget. Det framförs emellertid misstankar om att domstolen i sin dömande verksamhet gynnar vissa intressen eller grupper på bekostnad av andra. Domaren intygar att han haft för avsikt att följa lagen och att han inte heller gjort något annat. En närmare analys av rättens innehåll ger vid handen att domslutet kunnat bli det rakt motsatta i jämförelse med det som domstolen slutligen kommit fram till, utan att det för den skull stått i strid med rättsordningen. Det antecknas ytterligare att skälet till att vissa intressen eller grupper gynnas medan andra missgynnas genom domstolens dom beror på faktorer som domstolen enligt tillämpliga lagrum inte skall beakta. De utgör inte relevanta faktiska omständigheter helt enkelt. Likväl kan dessa omständigheter ha en betydelse för vilka faktiska konsekvenser domslutet får.

Hur undersöker man detta problem? Har domstolen gynnat

vissa intressen eller grupper? Är det tillräckligt att visa att domstolen följt lagen och att den dom som följer härav indirekt gynnar vissa intressen? Eller måste man också visa att domstolen var medveten om det indirekta sambandet, dvs de konsekvenser som domen hade? Hur handskas man då med det rättsliga problemet att domstolen skulle kunna - fortfarande inom ramen för gällande rätt - inta en annan och motsatt ståndpunkt? Låt säga att gynnandet då inte skulle uppkomma. Med andra ord måste man visa att domstolen varit medveten om de indirekta konsekvenserna och just därför intagit den ståndpunkt den gjort i den aktuella rättsfrågan?

Ja, dessa och en rad andra frågor aktualiseras. Och jag kan inte se att de går att besvara med kausalanalys. De handlar förvisso om kausala samband, men de lämpar sig enligt mitt förmenande inte för kausalanalys. Likväl är det denna typ av problem som samhällsvetenskapen ideligen ställs inför. Det är det som samhällsvetenskapen handlar om - tolkningen av verkligheten. Kausalanalys förutsätter att man vet hur verkligheten ser ut. Annars måste man bestämma sig för att den skall se ut på visst sätt. Ibland får man kanske räkna med att andra bestämmer åt en.

Kausala kedjor klipps genom kausalanalysen av. Genom att renodla problemställningen skär man bort och förenklar. Hermerén-Nilstun hyser t ex farhågor för att det inte skulle gå att tillämpa den av mig angivna modellen i samband med empiriska analyser. Min kommentar är att det är nödvändigt att tillämpa modellen. Det är en väsentlig del av samhällsvetenskaplig forskning som går ut på just detta, även om det sker i lite olika tappningar. Och Hermerén-Nilstun, jag kan försäkra att det går alldeles utmärkt om man bara förmår att frigöra sig från kausalanalysens bojar.

Recension

Katherine S. Newman
LAW AND ECONOMIC ORGANIZATION.
A comparative study of
pre-industrial societies
Cambridge University Press 1983

I detta arbete uppställs som huvudhypotes att ett folks ekonomiska system, dess produktionssätt, är avgörande för vilken typ av rättsliga institutioner för konfliktlösning som förekommer.

Boken bygger på två teoretiska utgångspunkter: Dels ett neo-evolutionistiskt synsätt enligt vilket

sekvensen av kategorier inte är att betrakta som nödvändiga utvecklingsstadier utan som en typologi uppställd för att uttrycka graden av komplexitet. Dels en materialistisk aspekt med lös anknytning till marxismen.

För de rättsliga institutionerna uppställs följande typologi:

1. institutionaliserad självhjälp
2. rådgivning
3. medling
4. dömande äldreråd
5. dömande elitråd
6. dömande hövding
7. flera dömande instanser
8. domstolar som ett led i statlig kontroll (ex. aztekerna).

Spridningen av dessa åtta kategorier av rättsliga institutioner över olika ekonomiska system studeras sen med utnyttjande av etnografiska monografier rörande 60 förindustriella folk vilka förts upp på en tidigare systematisk urvalsförteckning (Reinhardt, Blumberg och Winch 1975).

Förf. går till väga på följande sätt. Först visas att "produktionskrafterna" (= den välkända indelningen av försörjningsätten från jakt och insamling till intensivt jordbruk) och "produktionsförhållandena" (= graden av ackumulering av produktionsöverskott frambringt av andra) samvarierar från enkla till komplexa former med graden av social stratifikation (uttryckt i kategorierna ingen stratifiering, resursdistinktioner och klasstratifiering).

Sen visas att ju mer stratifierat ett samhälle är, desto mer komplexa är dess rättsliga institutioner. I icke-stratifierade samhällen finns bara självhjälp, rådgivning eller äldreråd, i klasstratifierade samhällen dominerar dömande hövdingar och domstolar.

Det bör kanske sägas att den något omständliga bevisgången beror på tillgången till material för att besvara de olika frågorna.

Bevisföringen bygger alltså på korrelationer mellan de nämnda storheterna. Dessa anses utvisa orsakssamband. Man frågar sig emellertid om det verkligen är fråga om kausalförhållanden och om det inte i stället föreligger logiska samband. I så fall blir korrelationerna mindre intressanta.

Det centrala begreppet på den ekonomiska sidan är ackumuleringen av andras produktionsöverskott. Ackumulering kan inte tänkas föreligga om inte (1) det

finns någon som ackumulerar och (2) denne har medel att dra till sig överskottet. Det förefaller mig därför som om graden av ackumulering, graden av social stratifikation och komplexiteten i åtkomstmedel är olika sidor av samma sak. Och antagligen gäller det samma för de rättsliga institutionerna. Förf. påpekar själv att böter och avgifter till domaren är en mycket viktig mekanism för att dra till sig andras överskottsproduktion och att denna mekanism över huvud reflekteras i de rättsliga institutionerna (sid. 194).

Tabellerna visar i flera fall en ganska spridd bild. Förf. nöjer sig emellertid med att ta fasta på den största frekvensen och därifrån dra slutsatser om orsakssamband. Avvikelserna ägnas ingen uppmärksamhet. Om man i stället, som jag, menar att tabellerna bara ger underlag för en typologisering av ackumuleringsföreteelsen, blir avvikelserna intressanta att analysera.

I ett särskilt kapitel vill förf. visa att en materialistisk utgångspunkt är användbar också för att förklara innehållet i tvister och sedvaneregler. Detta sker huvudsakligen genom redogörelser för förhållandena hos ett eller ett par folk för vart och ett av de olika försörjningssätten. Slutsatsen är att de vanliga slagen av tvister och regler inom ett samhälle avspelar spänningar i produktionsförhållandena, dvs olikheter i tillgången till nödvändiga resurser. Samtidigt framhålles att rättsreglerna inte bara skall uppfattas som en passiv reflex av ekonomiska mösättningar utan att de ofta också ingriper aktivt i fördelningsprocessen. Denna slutsats förefaller knappast vara någon ny upptäckt.

Per Stjernquist

Aktuell information

Sedan vårt förra nummer har mycket hunnit hända, och ännu mer hunnit planeras. I Sverige har olika avsnitt av den samhällsliga verksamheten utvecklat sin egen forskningsplanering, med deltagande av representanter för olika samhällsvetenskapliga forskningsdiscipliner, och för rätts-sociologins del har forskningen därigenom fått en fastare förankring.

Forskning om socialpolitik

Walter Korpi och **Robert Erikson** anordnade ett arbetsseminarium under rubriken "Social forsk-

ning, socialpolitik och välfärds-samhälle", den 4-5 oktober 1984 på Skytteholms kursgård. Delegationen för social forskning ställde upp med nödvändiga medel, och deltagarna kunde se fram emot ett par stimulerande dagar på Skytteholm.

Arbetstakten var hög och ämnen inom temat spände från legitimitetsbegreppet i välfärds-samhället (**Stein Ringen** från projektet "Does the Welfare State Work?") och välfärdsutveckling och sociala problem (**Henrik Tham**), till uppsatser som behandlade mer aktuella och konkreta debattområden som t ex Korpi eget bidrag, "Economic Growth and the Welfare State; Leaky Bucket or Irrigation System?".

Den dominerande hållningen i uppsatserna var försvaret av välfärdsstaten och omfördelningspolitiken, gentemot konservativa angrepp på denna form för samhällsekonomisk strategi. Detta föranledde vissa närvarande forskare att ifrågasätta forskarens roll på det socialpolitiska området. Teoriutveckling och begreppsförklaringar, utifrån Sveriges unika ställning som socialpolitiskt föregångsland, förekom i ringa utsträckning; de flesta inläggen hade i stället karaktären av försvarstal eller debattinlägg.

Inläggen väckte dock livliga diskussioner, och den offentliga diskursen skapar förväntningar på intern kritik och vidare utveckling. Det socialpolitiska området är i alla händelser ett forskningsfält där stor möda och mycket tid och ekonomiska resurser läggs ner på forskning.

Gruppen träffades åter i februari i Lund, och en ny träff är planerad till hösten 1985.

Forskare och arbetsrätt

Arbetarskyddsfonden (ASF) är mycket intresserad av att få fram arbetsrättslig forskning som synliggör verkligheten bakom senare års arbetsrättsliga reformer. Men vad är arbetsrättslig forskning? Kan landets juridiska fakulteter tillfredsställa behovet av forskning på detta område, eller ska man snegla på samhällsvetenskaperna och då främst arbetslivsforskningen?

I slutet av oktober 1984 kallade ASF en grupp forskare till ett symposium betitlat "Juridik och samhällsvetenskap - möjligheter till tvärvetenskap". **Edmund Dahl-**

ströms inlägg med några synpunkter på forskningen kring arbetsrättsreformerna klargjorde tydligt för deltagarna att arbetsrättens utvärderingskriterier ligger på det lokala planet i vardagen. "Kallar vi forskning kring de sociala förhållandena på det lokala planet för arbetslivsforskning måste en uppföljning av de arbetsrättsliga reformerna med nödvändighet inkludera arbetslivsforskning." Problemet med utvärdering av arbetsrättsliga reformer blir då att vi vet så lite om utfallet av verksamheten i människornas vardagsmiljö i arbetslivet.

Ett försök av **Tore Nilstun** att genom en liten enkät bland arbetsrätts- och arbetslivsforskare få fram hur juridik och samhällsvetenskap skulle kunna utbyta kunskap inom arbetsvetenskapens område presenterades också på symposiet. Nilstuns egen värdering av "ämneschauvinistiska tendenser" intog en framträdande plats i utvärderingen av enkätsvaren, men det stod klart att forskare vill arbeta och forska inom sitt eget område och ämne och presentera sina forskningsresultat - därefter är man beredd att diskutera dem med representanter för andra discipliner, på seminarier o dyl.

Försöken att inreda en helt ny blandvetenskap ansågs av de flesta tillfrågade vara såväl mindre fruktbara som mindre önskvärda. Det förefaller som om den arbetsrättsliga forskningen lider av samma problem som andra områden: att intressera bra forskare att forska i området, och att få dem att fortsätta forska oberoende av vilken disciplin de ursprungligen representerade.

Forskning om handikapp

Forskningsrådsnämnden (FRN) har en rad olika kommittéer vars uppgift det är att stimulera och samordna forskning inom prioriterade områden. Handikappforskning är ett sådant prioriterat område, och en arbetsgrupp under FRN arbetar på att få fram en översikt över den handikappforskning som bedrivits och bedrivs i Sverige, samt på att stimulera ytterligare forskning om "Handikapp och sociala processer".

Gruppens eldsjäl, **Mårten Söder**, har som ledstjärna att väcka forskares intresse för handikappbegreppet och hur det utvecklats genom den svenska handikapppolitiken och det svenska regelsystemet, samt hur det skiljer sig från andra länders handikappbegrepp. När FNs världshälsoorganisations (WHO) förslag till begrepps- och klassifikationsinstrument presenterades befanns det ligga ganska långt ifrån den svenska tolkningen av handikappbegreppet, tex vad gäller definitioner av begreppen sjukdom, skada, funktionsnedsättning och handikapp.

Vad betyder en standardisering av begreppen och mätteknikerna av sjukdomstillstånd för ett land som Sverige och dess handikapppolitik, när landet rättsligt, politiskt och ideologiskt har en annan tradition när det gäller att undersöka och behandla tillstånden bakom begreppet?

Efter en rad work-shops och symposier har arbetsgruppen, vars formella uppdrag är att närmare studera WHO-manualen, sammanställt en skrift, *Behov av forskning kring ICIDH och dess tillämpning*, som kan rekvireras från FRN efter sommaren 1985.

Rätten och ekonomin

Under de senaste årens lågkonjunktur har den ekonomiska vetenskapen gjort stora framsteg inom samhällsforskningen, så till den grad att det faktiskt höjts protester som talat om hegemoniseringssträvanden. Att vidgningen av ekonomernas kompetensområde så småningom kommit att nå juridikens domäner är oundvikligt. I länder som USA har rättsekonomin gjort stora framsteg i analysen av motivation och rättsreglers straffsanktioner. Man får dock hoppas att den enkla argumentationsteknik som framkom vid förra årets Law and Society Conference, att folk som begår brott ska ha en skuld till enskilda individer (offren) och kontrakteras som något slags minislavar, och att detta ska kunna vara ett effektivt avskräckningsmedel, man får hoppas att detta inte är det mest lysande exempel på vad rättsekonomin har att erbjuda. På denna utveckling bör rättssociologer hålla ett vakande öga.

Vid Handelshögskolan i Köpenhamn har en ny utbildning startats 1984/85, en yrkesekonomisk-yrkesjuridisk utbildning med målet att ge kompetens för att kunna anlägga juridiska perspektiv på ekonomiska problemställningar, och vice versa. Sådan "tvärkompetens" kan tex vara önskvärd vid avtal om finansiering, försäkring eller beskattning, eller vid omorganisering av bolag från aktiebolag till multinationella konglomerat med flera dotterbolag.

Britt-Mari Blegvad anordnade med anledning av den nya utbildningen ett internationellt symposium i Köpenhamn den 20-21 maj

1985 på temat "Law, Economy and the Firm: Perspectives for Future Research". Två av de amerikanska gästerna, **Steward Macaulay** och **Lawrence Friedman** har länge forskat i detta område, avtal inom industrin. Macaulay menade i sitt inlägg, "An Empirical View of Contract", att hans synpunkter från mitten av 60-talet att affärsrätt och användningen av rättssystemet var något man inte använde eller hade behov av i det dagliga affärslivet och att man i stället förlitade sig på "relational sanctions", dessa synpunkter var inte längre relevanta. Verkligheten har förändrats. Men även om affärsvärlden använder rättssystemet idag är det mer som taktik än för att verkligen finna lösningar på aktuella problem där.

Friedman menade att dagens kraftigt reglerade välfärdssamhälle markerar en förändring av samhället i två viktiga avseenden: dels teknologiskt, dels genom utvecklingen mot masssamhället där människor som har med varandra att göra är totalt främmande inför varandra.

Från danska forskare, med deras nära anknytning till EG, framkom inlägg och synpunkter som mera gällde reglering av markna-

den: för- och nackdelar med reglering, dess konkurrensbegränsande effekter, hinder för tillträde till marknaden samt produktskillnader inom marknaden. Marknadsmisslyckanden diskuterades också.

Rättssociologen

Johnny Kalderstam sällar sig till de skönlitterära författarnas skara, där vi bl a återfinner Leif (G W) Persson och Staffan Westerlund, genom att i början av juni ge ut sitt skönlitterära debutverk *Fultjack* på Sisyphos förlag. Som titeln antyder handlar det om narkotika, och i boken berättas om turerna kring ett större parti amfetamin. Rolig och spännande läsning utlovas enligt förhandsrapporterna.

Nästa nummer

av *Tidskrift för Rättssociologi* utkommer redan i september. Årgången avslutas med ett stort dubbelnummer i november/december, som bl a tar upp och diskuterar begreppet och företeelsen kritisk juridik.

